

B. WEÝISOW

TÜRKOLOGIÝA

GIRIŞ

(Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby)

Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan hödürlenildi

Aşgabat
2010

Weýisow B.
Türkologiýa giriş. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby.
-A. : Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2010.

“Türkologiýa giriş” dersi boýunça ýurdumyzyň ýokary okuw mekdepleriniň filologiýa fakultetleriniň talyplaryna niýetlenilip ýazylan bu kitapda türki dilli halklar, olaryň dillerinde ýüze çykan özgerişleriň taryhy sebäpleri, türki halklaryň gadymy we orta asyrlarda dünýä medeniýetine goşan goşantlary hakda möhüm maglumatlar berilýär.

Ylmy redaktor: filologiva ylymlarynyň doktory, professor M.Penjiýew.

TDKP №

KBK

C B.Weýisow

Sözbaşy

Dil – halklaryň iň esasy milli görkezijisi. Şoňa görä-de türk halklary, olaryň taryhyny, milli özboluşlylygyny, halk döredijiligini, ýazuw edebiýatyny öwrenmeklige olaryň dillerindäki umumylyklary we aýratynlyklary anyklamakdan girişdik.

Kitapda türkologiýa ylmynyň döreýiş, ösüş taryhy, görnükli türkologlar, häzirki türk diller we türkologik merkezler hakda zerur maglumatlar berildi, türk dilleriň milli edebi dil derejesine çenli ösüş taryhy, şeýle hem häzirki türk dilleriň geografik ýerleşişleri, gelip çykyşlary hem-de dil aýratynlyklary beýan edildi.

Türkmen diliniň türk dilleriň arasyndaky ornuny anyklamak maksady bilen, esasan, oguz asylly we etnik düzümine oguz taýpalary goşulan türk halklaryň dilleriniň maglumatlary deňeşdirildi, ene dilimizdäki milli aýratynlyklary ýüze çykarmaga synanyşyldy.

Kitapda her temanyň yzynda amala sapaklar üçin soraglar we ýumuşlar, talybyň şol temany doly özleşdirmegine ýardam etjek ylmy edebiýatlaryň esaslary salgy berildi.

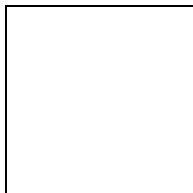
TÜRKOLOGİYÁ GİRİŞ

“Türkologiýa giriş” dersiniň öwrenýän meseleleri, maksady, ähmiýeti

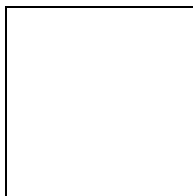
Türkologiýa adalgasy “*türk*” etnoniminden we ylym manysyndaky “*logiýa*” sözlerinden ýasalan. **Türkologiýa** - türki halklary, olaryň dilini, folkloryny, ýazuw edebiýatyny öwrenýän türküşynaslyk ylmydyr.

Dil – halklaryň milli özboluşlylygyny, maddy – medeni derejesini, taryhyny, edebiýatyny, döp-dessurlaryny öwrenmek üçin gymmatly çeşme. Hut şoňa görä-de “Türkologiýa giriş” dersinde türki dilli halklary öwrenmeklige olaryň dillerindäki umumylyklary, birini beýlekisinden tapawutlandyran aýratynlyklary anyklamakdan başlanýar.

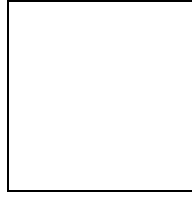
Häzir türki dillerde sözleşýän 40 töweregi türki halk bar. (Seret: Языки мира.Тюркские языки. Москва, 1997). Olardan: ýakutlar, tywalar, hakaslar, şorlar, altaýlar, çulumlar Sibirde; özbekler, garagalpklar, gazaklar, uýgurlar, gyrgyzlar Merkezi Aziýada; azerbaýjanlar, gumuklar, nogaýlar, garaçaýlar, balkarlar Kawkazda; tatarlar, başgyrtlar, çuwaşlar Wolga boýunda; gagauzlar, garaýymlar, urumlar, krymçaklar Moldawiýada, Bellorussiýanyň, Ukrainanyň, Litwanyň günbatarynda; türkler, esasan, Türkiýede; salarlar Hytaýda ýaşaýarlar.

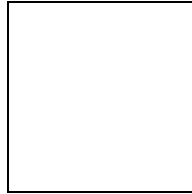
Merkezi Aziýadaky türki dilli döwletler.

Günorta-günbatar türki dilli halklar.

Merkezi Russiýadaky türki dilli hakllar:
1. Çuwaşystan; 2. Tatarystan; 3. Başgytystan.

Gündogardaky türki dilli halklar.

Türki halklar hindi ummanyndan Ortaýer deňziniň kenarlaryna çenli aralykda hytaý, mongol, tungus, manjur, eýran, arap, semit, slawýan, grek, alban, rumyn dillerinde sözleşýän halklar bilen goňşyçylykda ýaşaýarlar. Bu halklaryň dilleriniň leksikasyndaky, fonetikasyndaky, söz toparlaryndaky, sözlem gurluşyndaky umumylyklar olaryň hemmesini türki diller maşgalasyna goşmaga doly esas berýär. Olaryň dillerindäki umumylyklar asyllarynyň birligi bilen, dillerindäki aýratynlyklar bolsa her biriniň başdan geçiren taryhy, başga halklar bilen eden syýasy, ykdysady, medeni gatnaşyklary bilen düşündirilýär.

Türki dilli ilatyň sany-da, olaryň häzirki zaman ylmyna, ykdysadyýetine, medeniýetine – dünýä siwilizasiýasyna goşantlary-da ýylsaýyn artýar. Şoňa görä türküşynaslyk ylmyna berilýän üns hem barha giňeýär. Bu günki gün dünýäniň ösen ýurtlarynyň ýokary okuw mekdepleriniň köpüsinde **"Türkologiýa"** aýratyn ders hökmünde okadylýar.

"Türkologiýa giriş" dersinde, esasan, şu aşakdaky meseleler öwrenilýär:

1. Talyplar türküşynaslyk ylmynyň döreýiş we ösüş taryhy, gadymy we orta asyr türkologlary, olaryň eserleri, häzirki türkologik merkezler we olarda alnyp barylýan derňewler bilen tanyşdyrylýar.
2. Türki dilli halklar, olaryň ýaşaýan ýerleri hakda maglumat berilýär.
3. Türki dilleriň arasyndaky umumylyklar we özboluşly aýratynlyklar, olaryň taryhy sebäpleri öwrenilýär.
4. Talyplara türki dilleriň döreýiş, ösüş, differensirleniş taryhy hakda düşünje berilýär.

5. Türki dilleriň toparlara bölünişinde türkmen diliniň tutýan orny, gadymky we häzirki türki dillere gatnaşygy, ondaky oguz, gypjak, garlyk, bulgar hem-de uýgur-oguz topar dillerine mahsus aýratynlyklaryň taryhy sebäpleri düşündirilýär.

"Türkologiýa giriş" dersi "Türkmen halkynyň taryhy", "Türkmen dialektologiýasy", "Türkmen diliniň taryhy", "Gadymy hem orta asyr türkmen edebiýaty", "Türkmen halk döredijiligi" dersleri bilen aýrylmaz baglanyşykly. Ol dilimizdäki we edebiýatymyzdaky milli özboluşlylyga akyl ýetirmekde uly ähmiýete eýe, döwür bilen aýakdaş gitmek üçin bu juda derwaýys mesele bolup durýar.

Indi diňe özümiziň däl, eýsem, türki dilli beýleki halklaryň-da taryhyny, dilini, folkloryny, ýazuw edebiýatyny gowy bilmegimiz gerek. Diňe şonda dilimiziň, edebiýatymyzyň ösüş taryhyna, milli özboluşlylygymyza doly we dogry düşüniş bileris.

Türki dilleriň arasyndaky umumylyklaryň we özboluşly aýratynlyklaryň aýyl- -saýyl edilmegi diňe filologlary däl, eýsem türki diller boýunça terjimeçileri taýýarlamak üçinem möhümdir.

Amaly sapaklar üçin soraglar we ýumuşlar:

1. „Türkologiýa giriş“ dersinde öwrenilýän meseleler barada aýdyp beriň.
2. „Türkologiýa giriş“ dersiniň dilimiziň, edebiýatymyzyň ösüş taryhyny yzarlamakdaky ähmiýetini düşündiriň.
3. Türki dilli halklaryň ýaşayan ýurtlaryny kartadan görkeziň.

Edebiýatlar:

- Türkologiýa giriş. (Türkmenistanyň ýokary okuw mekdepleri üçin maksatnama). Aşgabat, 2008.
- Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1969.
- Языки мира.Тюркские языки. Москва, 1997.
- Türk dünýäsi edebuýaty, 1, 2. Ankara, 2002.

TÜRKOLOGIÝA YLMYNYŇ DÖREÝIŞ WE ÖSÜŞ TARYHY

Gadymy Hindistanda wedleriň manysyny, Gresiýada halkyň janly gepleşiginden ep- -esli uzaklaşan gadymy grek poeziýasynyň – Gomeriň poemalarynyň dilini halka düşündirmek zerurlygy bu ýurtlarda baryp milady ýylyndan hem öňki 3-4-nji asyrlarda dil biliminiň ösmegine getiripdir.

Yslam ylmynyň, medeniýetiniň Altyn Asyry hasaplanylýan Abbasylyr eýýamynda (749-846-njy ýyllar) Gurhany ýoýman okamak zerurlygy köp halklaryň arap elipbiýine geçmegine, arap dilşynaslygynyň, aýratynam, leksikografiýasynyň ösmegine sebäp bolupdyr.

Eýsem XI asyrda türki halklaryň dilini, folkloryny, edebiýatyny öwrenmäge-türkologiýa ylmynyň döremegine nähili zerurlyk ýüze çykdyka?! Muny Ýslam dinini kabul eden (iman getiren) türki taýpalaryň Günbatara köpçülikleýin göçe-göçlükleri, şeýle hem Seljuklar döwletiniň kuwwatyny berkitmek, türki kowumlary oguz-türkmenleriň daşyna jebisleşdirmek zerurlygy bilen düşündirmek mümkin.

Bize mälim bolan türkologlaryň ilkinjisi XI asyryň otuzynjy ýyllarynda doglan, döwrüniň ylmy merkezleri bolan Samarkantda, Buharada, Merwde, Bagdatda okap, dil, edebiýat, taryh ylymlaryndan düýpli bilim alan Mahmyt Kaşgarlydyr (Mahmyt – ady, Kaşgarly - nisbesi). Ol türkologiýa ylmynyň döremegine sebäp bolan taryhy zerurlyk hakda: „Türki kowumlaryň şäherlerini, gyşlaklaryny we ýaýlaklaryny aýlanyp çykdim, sözlerini topladym, olary öwrendim. Men muny dil bilmeýänligim üçin däl, eýsem olaryň dillerindäki her bir owunjak parhlaryny-da anyklamak üçin şeýtdim . . . Her kowumyň, gör, näçe uruglary bar. Men olardan esasyalaryny – ene uruglaryny göwkezdim, diňe oguz – türkmenleriň kiçi uruglaryny, mallaryna goýýan tagmalaryny-da ýazdym. Zamanamyzyň hanlarynyň şolardanlygy sebäpli, adamlarda bulary bilmäge ähtiýaç bardygy üçin şeýtdim“ diýip, Seljuklar döwletinde uly güýç bolan Oguzlar – -türkmenler hakda gymmatly maglumatlar berýär:

اغز اوغوز — туркларнинг бир қабиласи. Ўғузлар турк-
манлардир. Улар йигирма икки уруғдир; уларнинг
ҳар бирининг махсус белгилари, молларига хос
тамғалари бордирким, уруғларни шу тамғаларига
қараб айирадилар.

Биринчиси ва бошлиқлари: قىنىق қініқ — қиниқ-
лардир. Замонамизнинг ҳоқонлари шу қиниқлар
уруғидандир. Молларининг тамғаси шундай:

(С. Mutallibowýň terjimesi. Seret: Mahmud Koşgariý. Dewon Lugat-at – türk. 1. Toşkent, 1960, 90 s.)

Orta asyr türkologlary üçin arap filologiýasy nusga mekdebi bolupdyr. **Harp, isim, sypat, ahwalat, edebiýat, şahyr, şygyr, kyssa, hekaýat, rowaýat** . . . ýaly filologik adalgalarymyzyň onlarçasynyň arap dilinden alynmagy-da türkologiýa ylmynyň arap filologiýasyndan gözbaş alyp gaýdandygyny tassyklaýar.

ORTA ASYR TÜRKOLOGLARY

Mahmyt Kaşgarly

Türki filologiyanyň atasy hasaplanýan Mahmyt Kaşgarly-da arap dilşynaslyk mekdebinde ösüp ýetişen alymdyr. Ol Hindi ummanyndan Ortaýer deňzi aralygynda ýaşan türki dilli kowumlary obama-oba aýlanyp, öz ýygnan maglumatlarynyň esasynda „Diwan lugat at-türk“ (Türki sözleriň ýygnyndysy) eserini ýazyypdyr. Eser iki bölümden: türki halklar, kabyllar, olaryň dil aýratynlyklary hakda möhüm maglumat berilýän „Girişden“ we „Sözlükden“ ybarat. Eseriň arap dilinde ýazylmagynda-da, materiallaryň sözlük görnüşinde beýan edilişinde hem arap leksikografiýasynyň täsirini görýäris.

„Diwan lugat at-türk“ eseriniň sözlük bölümünde sözler arap leksikografiýasyna mahsus tertipde, esasan, Halyl ibn Ahmediniň „Kitap ul-aýn“ sözlüğindäki ýaly:

1. Söz başynda elip, waw, iýa harplary gelen sözlere;
2. Düzümünde elip, waw, iýa harplary gelmeýän sözlere;
3. Düzümünde bir harp iki gezek gaýtalanýan sözlere;
4. Düzümünde elip, waw, iýa harplaryndan biri gelen sözlere;
5. Üç harply sözlere;
6. Dört harply sözlere;
7. Düzümünde burun sesleri (m,n,ñ) gelen sözlere;
8. Düzümünde iki çekimsiz ýanaşyk gelen sözlere bölünip ýerleşdirilipdir.

Alymyň sözleriň morfologik gurluşyny düşündirmek, bu meselede türki dilleriň arasyndaky umumylygy ýüze çykarmak üçin ulanan bu usuly jübüne düşüpdür. Ol sözleri elipbiý tertibinde däl-de, gurluşy boýunça, harp sanyna görä sözlüğe ýerleşdirilipdir. Bu oňa türki sözleriň morfema gurluşyndaky umumylyklary açyp görkezmäge mümkinçilik beripdir.

Sözlügiň materiallaryny häzirki türkmen dili bilen deňeşdirenimizde köp sözlerde asyl we affiksal morfemalaryň özara bitişendigini görýäris. „Diwan lugat at-türk“ sözlerde diňe fonetik, semantik özgerişleriň bolandygyny däl, olaryň gadymky morfema düzümini dikeltmek üçinem ygtybarly çeşme bolup hyzmat edýär.

Gadymy hindi, grek, arap filologlaryndan hiç birisi dilleri deňeşdirip öwrenmän eken. Bütün ömrüni türki halklaryň dilini, folkloryny, edebiýatyny, urp-adatlaryny öwrenmäge bagyşlan Mahmyt Kaşgarly umumy türki häsiýetli sözlerden 8500 töweregini deňeşdirmek arkaly olaryň kökleriniň birdigine, dillerindäki tapawudyň, esasan, sözlerdäki çekimli we çekimsiz sesleriň aýdylyşyndadygyna ünsi çekipdir.

Sözlükde gadymy türki uzyn çekimlileriň ýörite görkezilmegi onuň örän ýiti dilçi bolandygyny subut edýär. Ol gadymy türki uzyn çekimlileriň gysgalmak, söz başyndaky dymyk çekimsizleriň açyklamak, sesleriň artdyrylmak, düşürilmek, orunlaryny çalyşmak meýillerini ýüze çykaran, sözleriň etimologiýasyny fonetik kanunlara daýanyp dikeltmegi teklipe eden, etimologik derňewiň başyny başlan ilkinji türkologdyr. Ol fonetik kanunlara daýanmak bilen **segsen, togsan, uçgur, ystan** ýaly sözleriň **sekiz** we **on, dokuz** we **on, iç** we **gur, iç** we **don** sözleriniň goşulşmagyndan, **getirmek, oturmak, bilen** ýaly sözleriň bolsa **gel-tir, ol-tur, bir-len** ýaly ýasalandygyny düşündiripdir.

Türki dilleriň ilkinji toparlara bölünişi-de Mahmyt Kaşgarla deňşlidir. Ol arap, parslar, hytaý-tebitliler bilen ýakyn gatnaşykda bolup, olaryň täsiri duýulýan dillere we garyşmadyk arassa dillere bölüp, dil arassalygyny goramagyň derwaýyslygyna ünsi çekipdir. Alym dilleriň ýönekeýi oguzça, iň dogrusy, ýagşysy diňe arassa ene dilinde sözleşýän, şäherliler bilen gatnaşyk etmedik, parslar bilen garyşmadyk kişileriň dilidir. Çünki şäherlileriň dilinde bozukluk bolýar – diýmek bilen dil arassalygyna aýratyn sarpa goýýar. Ol „**erik**“ diýen öz sözümüz barka, ony „**alu**“ sözi bilen çalşyryp, **gara erik, sary erik, tüýli erik** diýmegiň ýerine **gara alu, sary alu, şeftalu, kişi takyk, tişi takyk** ýerine **horaz, mäkiýan** diýilmegini oňlamandyr.

Gündogar türki dilleri bilen deňşdirip, günbatarlylaryň söz başynda gelen **t** çekimsizini açyklaşdyryp, **tewey** ýerine **dewey** (häzir düýe), **ý** çekimsizini düşürip ýa-da **j** bilen çalşyryp, **ýigde** ýerine **igde**, sonorly **m** sesine derek galmagally **b** bilen **men** ýerine **ben**, söz ortasynda diş-dodak **v** çekimsizini dodagara **w** bilen çalşyryp, **tovar** ýerine **dowar** aýdýandyklaryny belläpdir. Morfologik aýratynlyklary hökmünde olaryň **bargy, kelgü, bargan, kelgen . . .** däl-de **barasy, gelesi, baran, gelen** ýaly sözleşýändiklerini görkezipdir.

Alym türki kowumlaryň dillerindäki sözleri deňşdirmek arkaly olaryň meňzeş hem tapawutly aýratynlyklaryny ýüze çykaryp, türki dilleriň deňşdirme grammatikasyny-da esaslandyrypdyr. Onuň ulanan derňew usullary diňe türkologiýada däl, eýsem umumy dil biliminde hem doly ykrar edildi.

Alym türki kowumlaryň diňe ýaşaýan ýerleriniň däl, eýsem dil aýratynlyklarynyň ýaýraýşynyň-da geografiýasyny görkezmek bilen areal lingwistikanyň-da düýbünü tutan eken.

Mahmyt Kaşgarly sözlükçilik (leksikografiýa) ylmyna-da uly goşant goşan türkolog. Eger „Diwan lugat at-türk“ türkmen sözleriniň manysy düşündirilýän ilkinji sözlük bolýan bolsa, Mahmyt Kaşgarlyny, gürrüňsiz, ilkinji türkmen leksikografy hasaplamak bolar. Onuň sözleriň manysyny **ýeg** – **eý**, **ýagşy** ýaly sinonimleriniň, **ölüg** – **tirig, ulug** – **kiçig** ýaly antonimleriniň kömegi bilen ýa-da „*Agylda oglak dogsa, arykda oty biter*“, „*Ogly ajy almyla ýese, atasy tişi kamar*“,

„Ýele ýargak, aýaza kiz“... ýaly nakyllardan mysal getirmek arkaly düşündirmek tärleri dil biliminde henizem giňden ulanylýar.

Ilkinji orfografik kadalarymyzy işläň hem, türkmen dilinde gadymy uzyn çekimlileriň oňat saklanandygyny, söz başyndaky dymyk çekimsizleriň açyklaşmak meýlini açan hem Mahmyt Kaşgarlydyr.

Alymyň „Diwan lugat at-türk“ eseri müň ýyl bäri ylmy gymmatyny ýitirmän gelýär. Damaskly kätip Muhammet ibn Abulfath tarapyndan takmynan 1266-njy ýylda Mahmyt Kaşgarlynyň hut öz eli bilen ýazan nusgasyndan göçürilen bu eser türki dilleriň XI asyrdaky ýagdaýy hakda iň ygtybarly çeşme hökmünde dünýäniň köp dillerine terjime edilip, müň ýyl bäri türkologlaryň telim nesline nusga mekdebi bolup gelýär.

Möçberi hem sözlere berilýän derňewiň çuňlugy taýdan deňi-taýy bolmadyk bu eser halkymyzyň we dilimiziň taryhy, geçmiş edebiýatymyz, urp-adatlarymyz, etnografiýamyz hakda ygtybarly çeşmedir.

2008-nji ýyl bütin dünýäde Mahmyt Kaşgarlynyň ýyly diýlip yglan edildi. Doglan gününüň müň ýyllygyna bagyşlanylan Halkara ylmy konferensiýa „Mahmyt Kaşgarly türkologiýa ylmyny esaslandyryjydyr“ diýen at bilen ilkinji bolup biziň ýurdumyzda geçirildi.

Mahmyt Zamahşary

Ilkinji türkologlaryň ýene birisi Gündogaryň görnükli alymy Abulkasym Mahmyt ibn Muhammet Zamahşarydyr. Ol 1075-nji ýylda döwrüniň medeni merkezi bolan Horezmiň Zamahşar obasynda dünýä inýär we 1144-nji ýylyň arafat gijesi aradan çykýar. Onuň gubury Daşoguz welaýatynyň Görogly etrabynda Yzmykşir galasynyň ýanynda. Zamahşary alymyň nisbesidir.

Ol Gündogar ylmynyň, medeniýetiniň, ýokary derejä göterilmegine, türkologiýa ylmyna uly goşant goşan beýik alym, filosof, 50-den gowrak eseriň awtorydyr. Onuň „Keşşaf“ atly tefsir kitaby, suhangöýlüge (ritorika) bagyşlanylan „Esasul belaga“ öwüt-ündew, nesihat beriji „Etwäkuz zeheb“ (Altyn ysyrghalar) kitaby dünýä meşhur eserleridir.

Zamahşary tefsir, yslam hukugy (fykyh), ylaýta-da dil bilimi boýunça köp işler edipdir. Öz döwründe Allam (beýik ussat), Jarullah (Allanyň goňsusy), Fahrul Horezm (Horezmiň guwanjy), Ustadul Araby wa-l Ajam (Arabyň we Ajamyň ussady) lakamlary bilen tanalan bu beýik alym arap filologiýasyna, aýratynam leksikografiýa ylmyna uly goşant goşupdyr.

Onuň „Al-jibal wa-l miýah“ atly eseri ýörite dag, menzil, suw atlaryna bagyşlanan. Alymyň „Mukaddimat ul-adab“ eserinde isimler, işlikler, kömekçi sözler, mahlasy, arap diliniň grammatik gurluşy hakda giňişleýin maglumat berilýär. Sözlük bölümünde sözler tematik toparlara bölünip berlipdir, öz gezeginde her topar

hem birnäçe fasyla (böleklere) bölünipdir. Meselem, düýe atlary (71 söz), düýe agzalarynyň atlary (25 söz), düýe esbaplarynyň atlary (32 söz) özara elipbiý tertibinde ýerleşdirilip, arap sözleriniň parsça, mongolça we türki terjimeleri berlipdir. Bu eser diňe arap dili üçin däl, türki dilleriň şol döwürdäki ýagdaýyny öwrenmek üçinem gymmatly çeşmedir.

Abu Haýýan

Asuriddin Abu Haýýan al-Andalusy 1256-njy ýylda Ispaniýanyň Grenada şäherinde dogulýar. Molaga, Welez, Alteriýa şäherlerinde bilim alýar. Abu Haýýan **Garnaty** ady bilenem tanalýar. XIII asyryň 80-nji ýyllarynda on ýyllap arap ýurtlaryna syýahat edýär, Mekgä barýar, Müsüri, Şamy, Eýrany aýlanyp çykýar, bilimini artdyrýar. Soňra Kaire dolanyp gelip, Bahaweddin ibn Nahhasdan grammatika boýunça sapak alýar. Mugallymy ýogalansoň, onuň işini dowam etdirýär. Tä ömrüniň ahyryna çenli Kairde Salahiýa medresesinde dil mugallymy bolup işleýär, grammatikadan ders berýär. 1345-nji ýylda şol ýerde hem aradan çykýar.

Arap, pars we türki dilleriň grammatikasyny çuňňur öwrenip, An-Nahuwy tahalusyny alan bu alym arap dünýäsinde uly şöhrat gazanýar. Ol, esasan, grammatika, leksikologiýa boýunça ylmy derňewler geçirýär, ençeme şagirt ýetişdirýär. Ömrüniň segsen ýylyny dil bilimine hem-de ylahy ylymlara bagyşlan bu ynsan altmyşdan gowrak iş ýazyp galdyrypdyr.

Abu Haýýanyň dördijiliginde türkologik derňewler hem uly orun tutýar. Onuň „Kitabul idrak li-lisan al-atrak“ (Türki dilleri idrak ediş – özleşdiriş kitaby), „Kitabu zahwil-musk fi nahwit-türk“ (Türki diliň nahuwy hakda kitap), „Kitabu nafhatil musk fi sirat-it türk“ (Türk halklaryň ahlagy hakda kitap), „Kitabul afgal fi lisanit türk“ (Türki dildäki işlikler kitaby) ýaly kitaplary türkologiýanyň dürli meselelerine bagyşlanan eserlerdir.

Alymda türki dilleri öwrenmeklige höwes has ir – arap ýurtlaryna syýahat wagtynda döreýär. Çünki Aýýubitler zamanasynda (1169-1250-nji ýyllar) arap ýurtlarynda, ylaýta-da, Müsürde we Şamda häkimiýet kem-kemden türki taýpalaryň eline geçipdir. Mamlýuk imperiýasy döwründe bolsa (1250-1517-nji ýyllar) bu ýagdaý has güýçlenip, oguz-gypjak dili döwlet diline öwrülipdir. Ylma degişli edebiýatlar, köplenç, türki dilde ýazylypdyr. Müsür, Şam şol döwürde syýasy we medeni merkez bolupdyr.

Çingiz hanyň basybalyşlary zerarly günorta – gündogar Ýewropa köpçülikleýin göçüp gelýän türki kowumlaryň sany barha artyp, Mamlýuklar bilen Altyn Orda döwletiniň arasyndaky diplomatik gatnaşyklar türki dilde alnyp barlypdyr. Şu ýagdaý bu ýerde ýaşayan türki dilli ilatyň: türkmenleriň, gypjaklaryň,

uýgurlaryň, tatarlaryň, bulgarlaryň we beýlekileriň dil aýratynlyklaryny öwrenmek zerurlygyny orta çykarypdyr.

Bu döwürde araplar bilen türki dilli halklaryň goşulyşmagy, arap-türkmen ikidilliligini emele gelipdir. Muny türkmen dilindäki arap sözleri, arap dilindäki türkmen sözleri hem tassyklaýar. (Seret: E.H.Наджип, Кыпчакско – огузский литературный язык Мамлюкского Египта XIV века. АДД. Москва, 1965).

Abu Haýýanyň türki dillere bagyşlap ýazan eserlerinden bize diňe 1314-nji ýylda Kairde ýazylyp gutarylan „Kitab ul idrak li-lisan al-atrak“ gelip ýetipdir.

Bu eseriň 2 sany golýazmasy häzirki wagtda Stambulda saklanylýar. Golýazmalar ilkinji gezek Stambul uniwersitetiniň professory Ahmet Jafer ogly tarapyndan degşirilip öwrenilýär we 1931-nji ýylda trük diline terjime edilip çykarylýar. Bu eseri ýörite öwrenen rus türkology P.M. Melioranskiý hem eseriň ylmy gymmatyna örän ýokary baha beripdir.

Eser iki bölümden „Sözlükden“ we „Grammatikadan“ ybarat. Sözleriň aglabasyny alymlar gypjaklaryň dillerine degişli edýärler. Ýöne awtoryň hut „türkmençe“ diýip bellän sözleriniň sany-da ep-esli bar. Şuňa esaslanyp türkologlar bu eseri XIII-XIV asyr gypjak we türkmen dillerine degişli ýadygärlik hasaplaýarlar.

Abu Haýýan gypjak we türkmen dillerini deňeşdirip, olaryň fonetik aýratynlyklary hökmünde şu aşakdakylary belläpdir: söz başynda **ý** sesiniň aýdylyşyny (ýüp, ýylan) **h** sesine derek **k** aýdylyşyny (hoja – koja); söz ortasynda **g** sesiniň ýerine **w** aýdylyşyny (agyz – awuz) gypjak dil aýratynlyklary hökmünde görkezipdir.

Söz başynda **t** sesine derek **d** aýdylyşyny (temir – demir), **m** sesiniň ýerine **b** aýdylyşyny (men – ben) türkmen diliniň aýratynlygy diýip belläpdir. (H.A. Расулова. Абу Хаййан и его книга «Китаб ил-идрак ли-лisan ал-атрак» журн.: «Общественные науки в Узбекистане», 1968, № 10).

Abu Haýýanyň „Kitab ul-idrak li-lisan al-atrak“ eseri türkologiýa ylmynyň XIII-XIV asyrdaky ýagdaýyny öwrenmek üçin ygtybarly çeşme bolup hyzmat edýär.

Jemaleddin Ibn Muhanna

Bu türkologyň ömri we döredijiligi hakda doly maglumat ýok. Ýöne öz ildeşi, döwürdeşi yrakly taryhçy Fuwatyň ýazmagyna görä görnükli dilçi we taryhçy ibn Muhanna Abul – Fazl Jemalleddin Ahmet bin Muhammet bin Hasan el – Hilli Bagdat bilen Kufanyň aralygyndaky Hille şäherinde doglup, 682-nji ýylyň sapar aýynda (1283-nji ýyl) Bagdatda aradan çykypdyr.

„Heletul ynsan we helbetul – lisan“ sözlügiň awtory ibn Muhanna dil we taryh ylymlary boýunça döwrüniň belli alymy diýlip tanalýar. Eseriň XIII asyryň ikinji ýarymynda Bagdatda ýazylandygy çak edilýär. Şol döwürde döwlet dolandyrylyşynda, medeniýetde, söwda işlerinde türki, parsy, mongol dilleri

ulanylypdyr. Ibn Muhanna şu üç diliň esasy aýratynlyklaryny görkezmek bilen döwrüniň möhüm meselesini çözmäge uly goşant goşupdyr. Iş sözlük görnüşinde arap dilinde ýazylypdyr.

Bu sözlügiň alty nusgasy biziň günlerimize gelip ýetipdir. Nusgalaryň biri Stambulyň arheologiýa muzeýiniň kitaphanasynda, üç nusgasy Oksforddaky Bodlewan Library kitaphanasynda, bir nusgasy Berliniň Statsbibliotek kitaphanasynda, ýene birisi Parižiň milli kitaphanasynda saklanylýar.

Golýazma nusgalaryň başisini deňşdirip, rus alymy P. Melioranskiý „Араб филолог о турецком языке“ diýen işini 1900-nji ýylda Sankt-Peterburgda neşir etdirýär. Sözlügiň altynjy golýazma nusgasy soňra Stambulyň „Muzei humayun“ kitaphanasyndan tapylyp, Kilisi Rifat tarapyndan öwrenilýär.

Stambul nusgasyna görä sözlük üç bölümden ybarat. Onuň 5-111-nji sahypalary pars diline, 113-310-njy sahypalary türki dillere, 311-371-nji sahypalary mongol diliniň aýratynlyklaryna bagyşlanylypdyr.

Sözlügiň türki diller hakdaky bölümi „Newi“ atlandyrylýar. Türki dilleriň fonetik aýratynlyklary, söz toparlary, köplük, degişlilik, düşüm, zaman, ýöňkeme goşulmalaryndaky aýratynlyklary açylyp görkezilýär, 2191 söze giňişleýin düşündiriş berilýär. Awtor „Türküstan türkçesi“, „Hakaniýe (Kaşgar) türkçesi“, „Biziň ölkämiziň türkçesi“ diýip, olaryň tapawutly aýratynlyklaryny belleýär.

Sözlükde türkmen dili hakda-da baý material berilýär. Olar ýörite „türkmençe“ diýlen bellik bilen görkezilipdir. Sözlükde häzirem bizde hut şol manylarda ulanylyp ýörlen umumytürki häsiýetli sözlerem kän. Awtoryň ol sözleri „türkmençe“ diýen bellik bilen bellemändigi, belki-de, olaryň türki dilleriň hemmesinde birmeňzeş aýdylýandygy üçindir. Hut türkmen diliniň özüne mahsus „türkmençe“ belligi bilen bellenen sözler:

Bik – beg, emir. Abu Haýýanyň sözlüginde hem türkmençe **bek**, gypjakça **beý** diýlip gözkezikilipdir.

Daguk – towuk. Mahmyt Kaşgarlyda bu söz **takagu** görnüşde berlip, towuk we horaz – ikisi üçinem ulanylan umumy at.

Etik – ädik.

Öküzjik – öküzçe, kiçi öküz, türkmençedir.

Saraýçyk – kiçiräk köşk, türkmençedir, **-jyk/ -jik** diňe türkmen diline häsiýetli goşulmadyr.

Syndy – halyçylaryň gaýçysy.

Ýigde – igde, igde agajy, türkmençe.

Ýigne – igne, türkmençe.

Ýorgan – ýogran, ýatanda üstüni örtmek üçin ulanylýan pagtaly örtgi.

Ýagmyr – asmandan ýagýan suw, ýaguş. Abu Haýýan bu sözün gypjaklarda ýamgur aýdylýandygyny belläpdir.

Ýaý – 1) ok atmak üçin ulanylýan gural;

2) tomus pasly. Türkmenlerde ýaz paslyndan soňky pasla **tomus** diýilýär.
Ýumurta – ýumurtga, guşlaryň jüýje çykarýan tohumy.

Agyr kulak – gulagy agyr, ker.

Kara ew – gara öý, keçeden öý.

Ýaş oglan – kiçi çaga.

Agyz – agyz.

Agyr – agyr.

Ak – reňki ak zat.

Akar su – akar suw.

Ala – ala.

Alyn – maňlaý, ýazgyt.
awçy.

Alma – alma.

Alty – başden soňky san, alty.

Altmyş – alty gezek on, altmyş.

Azmak – ýoluny ýitirmek, azmak.

Baldyr – baldyr.

Bal – aryň baly.

Balyk – suw haýwany.

Balyk ýyly – türkmen ýyl hasabynyň başinji ýyly.

Bars ýyly – türkmen ýyl hasabynyň 12-nji ýyly.

Baş barmak – başam barmak.

Çal – çal saç.

Çanak – çanak.

Çekiç – çekiç.

Çiban – çişip çykýan ýaranyň ady.

Dawar – mal, dowar.

Demir – demir.

Dil – dil.

Diş – diş.
mümkün)

El – el.

Elemek – elemek.

Işik – işik.

Içmek – içme işi, içmek.

Iki – birden soňky san.

Ikindi – ikindi wagty.

Kerki – kerki.

Kobaz – saz guraly, gopuz.

Kalkan – galkan.

Aryk – aryk, hor.

Aş – jandaryň ady, aş.

Armyt – armyt.

Arpa – arpa.

Alkyş itmek – alkyş aýtmak.

At – at.

At ýyly – at ýyly.

Aw – aw.

Awçy – aw bilen meşgullanýan,

Aýran – aýran

Boý – boý.

Baýram – baýramçylyk.

Bilezik – bilezik.

Biz – aýakgap ussasyň guraly.

Bugdaý – bugdaý.

Burun – burun.

Çykmak – çykmak.

Çyra – çyra.

Çibin – çibyn.

Diwe – düýe.

Dyrnak – dyrnak.

Dört aýak – haýwan (çarwa

manysynda gelýän bolmagy

Esen – sag salamat.

Et – et.

Il – il, ýurt.

Itti – etdi.

Inje – ýogynyň tersi.

Iş – iş.

Kamçy – gamçy.

Kapkara – gap-gara.

Kar – gar.

Karaköz – gar gözli.

Miň – mün.

Öý – öý.

Ok – ok.

Sag el – sag el.

Saç – saç.

Sakal – sakal.

Sapsaryg – sap-sary.

Seksen – sekiz gezek on.

Sekiz – ýediden soňky san.

Serçe – guşyň ady.

Tilmaç – dilmaç.

Takan – Tagan.

Temen – temen.

Un – un.

Üç – ikiden soňky san.

Ýazmak – ýazma işi.

Ýikit – ýigit.

Ýylan ýyly – türkmen ýyl hasabynyň 6-njy ýyly.

Ýogurmak – hamyr ýugurma.

Ot – ot.

Sygyr – sygyr.

Sygyr ýyly – türkmen ýyl hasabynyň 2-nji ýyly.

Sogan – sogan.

Sol el – çep el.

Su – suw.

Süçü – süýji.

Süýt – süýt.

Ten – beden.

Til uçu – diliň uýy.

Ton – don.

Üç miň – üç mün

Ýol – ýol.

Ýüzük – ýüzük.

Ýüz – kelläň ön tarapy, yüz

Ýüzük kaşy – ýüzügiň gaşy.

Ibn Muhannanyň sözlüğinden türkmen diliniň baryp XIII – XIV asyrlarda hem özboluşly bir dil hökmünde tanalandygyna göz ýetirýäris. Sözlük hut türkmen diline mahsus bolan sözleri we goşulmalary takyklamaga mümkinçilik berýär. Ol türkmen halkynyň şol döwür medeni derejesini, meşgullanan kesp-kärini, jemgyýetde eýelän ornuny anyklamak üçin gymmatly taryhy-etnografik çeşme bolup hyzmat edýär.

Jemaleddin Abu Muhammet Abdulla At – Türki

Alymyň durmuş we döredijilik ýoly hakda anyk maglumatlar ýok.

Arap we türki şiwelerini çuňňur öwrenen Jemaleddin at-Türkiniň bize gelip ýeten “**Kitabu bulgat al-muštak fi-l-lugati at-türk wa-l kypjak**” (Türk we gypjak dillerine muşdaklar üçin kitap) eseriniň göçürilen wagtyndan çen tutup, ol XIV-XV asyrlaryň sepgidinde ýaşap geçendir diýlip çak edilýär.

Bu eser, adyndan belli bolşy ýaly, Gypjak we türkmen dillerini öwrenjekler üçin gollanma kitaby hökmünde ýazylypdyr. Onuň Pariž milli kitaphanasynyň Gündogar golýazmalar fondunda 293-nji bukjada saklanylýan ýeke-täk golýazmasy gelip ýetipdir. Golýazmanyň esasy bölegi sözlük görnüşinde: türki sözleriň

aňlardan manylary arapça düşündirilipdir. Eser dört bapdan ybarat: her bap aşakdaky ýaly tematik toparlara bölünip, öz içinde elipbiý tertibinde ýerleşdirilipdir.

I bap: Taňry we oňa tabyn bolan asman jisimleri, hadysalar: Taňry, perişdeler, gün, ýyldyz, aý, ýagmyr we başg.

II bap: Ýer, onuň astyndaky we üstündäki zatlaryň atlary birnäçe bölümlere bölünip berlipdir:

Ýeriň ýüzündäki obýektleriň atlary: dag, derýa, çöl, tokaý, şäher, oba we ş.m. atlary.

Magdan we mineral atlary: altyn, kümüş, bakyr, demir, kömür, gurşun we başg.

Ösümlük atlary: ekin, bugdaý, arpa, merjimek, künji, nohut, tary we başg.

Haýwan atlary: dowar, dewe, sygyr, öküz, buga, koýan, buzagu, oglak we başg.

Azyk-owkat, süýt önümleriniň atlary: et, aş, ýag, bal we başg.

Garyndaşlyk bildirýän sözler: ata, ene, oglan, ogul, kyz, karyndaş, taý, kaýyn ata, kaýyn ene

Guş atlary: serçe, çypçak, käklik we başg.

Sanlar: on, kyrk, elli, altmyş, ýetmiş, seksen, toksan, ýüz, bin

(Seret:Файзуллаева Ш.А. Об арабско-кыпчакском словаре Джамаладдина Абу Мухаммеда, Абдуллаха ат турки, “Советская тюркология”, 1973, № 1, 109)

III bap: Wagt we orun aňladýan hallar (bu kün, ýaryn, munda, anda);

Hepde günleriniň atlary: duşanbäh, sişenbe, anna); ýyl pasyllary (ýaý, ýaz, küýz, kyş); At çalyşmalary (men, sen, biz, siz); Sorag çalyşmalary (bu, kim, kaçan, neçün, ne); kömekçi sözler (alnynda, aldynda) düşündirilýär.

IV bap: Munda işlik zamanlary, buýruk, infinitiw formalary, olaryň manylary we ýöňkemedede üýtgeýiş aýratynlyklary düşündirilýär.

Alym sözleriň diňe manysyna düşündiriş bermek bilen çäklenmän köplük, degişlilik, düşüm goşulmalary (meselem, ýöneliş düşüm **-a/ -ýe/ -ka/-ga**; wagt-orun düşüm **-da/ -de**; çykyş düşüm **-dan**) hakda-da ýüz ugra maglumat berip geçipdir.

Her bir sözüň manysyny türki dillerden üç-dört sinonimini getirip düşündiripdir. Käbir sözleriň, goşulmalaryň yzyndan “türkmençe”, ýa-da “gypjakça” diýlip bellik goýlypdyr.

Jemaliddin at-Türkiniň, “Kitabu bulgat ul-muştak fi-l lugati at-türk wa-l kypjak” eseriniň golýazmasyny ilkinji bolup ýörite öwrenen we ylmy dolanyşa girizen polýak türkology A.Zaýonçowskiidir. Ol 1938-nji ýylda eseriň atlar, 1944-nji ýylda bolsa işlikler bölümünü Warşawada neşir etdirýär. Eser 1954-1958-nji ýyllarda ikinji gezek gaýtadan çykarylýar. A.Zaýonçowskiiniň bu zähmetine türkologlar tarapyndan ýokary baha berilýär.

“Kitab-i tarjuman turki wa ajami wa mugali” eseri

Mongol çozuşlary XIII asyryda türki kowumlaryň arap ýurtlaryna, ylaýta-da Müsüre köpçülikleýin göçe-göçlüklerine sebäp bolupdyr. Olar öňden oturymly halklar: araplar, parslar, türkmenler bilen goşulyşypdyrlar. Arap ýurtlarynda türki dilli ilatyň köpelmegi olaryň dillerini öwrenmäge islegi has-da artdyrypdyr.

Müsürde şol döwürde türki dilleri öwrenmek, ylaýta-da arap dili bilen deňeşdirip öwrenmek boýunça filologik traktatlaryň, gollanmalaryň, sözlükleriň ençemesi ýazylypdyr. Şolaryň biri-de “Kitab-i tarjuman türki we ajami we mugali” eseridir.

Bu eseriň awtory-da, ýazylan wagty, ýeri-de häzirlikçe belli däl. Ýöne ol XIII asyryň ortalarynda ýazylan bolsa gerek diýlip çak edilýär.

Awtor “Girişde” türki diliň şiweleriniň san taýdan köpdüğini, olaryň dil aýratynlyklary hakda gollanmalaryň-da köpdüğini nygtasa-da, işde olaryň diňe ikisiniň dil materiallaryny ulanmak bilen çäklenipdir.

Olardan biri sap (garyşmadyk) türki dil, ýagny gypjak dili, deşti-gypjaklylaryň dilidir. Beýlekisi – türkmen dilidir.

Eseriň esasy bölegini arapça-türkçe sözlük tutýar. Eseriň pars we mongol dillerine bagyşlanan bölümlerinde mongolça-parsça we arapça-mongolça sözlükler ýerleşdirilen.

Eseriň türki dillere bagyşlanan baby dört bölümden ybarat.

1. Atlar.
2. İşlikler.
3. İşlikleriň toparlara bölünişi.
4. Kömekçiler.

Atlar-da öz gezeginde 26 sany tematik topara bölünipdir. Has atlar, lakamlar: **Aýsaly, Arslan, Akkuş, Mugultaý, Satylmyş, Altun, Gulbahar** we başg.

Garyndaşlyk bildirýän sözler: **ata, ene, çeçe, ekeji, äpçi, kökürdeş** we başg. Beden agzalarynyň atlary: **baş, baldyr, bagyrsak, kirpik, eçik** we başg.

Bag-bakja we miwe atlary: **alma, aýwa, enjir, tal, kawak, kawun, tarpyz...**

Tagam, gap-gaç we gural atlary: **aş, et, kowurma, çörek, kaşuk, çawly** we başgalar. (Seret: Юнусов А. Исследование памятника XIV в. “Таржуман турки ва ажами ва мугали” АКД Ташкент, 1973).

“Kitab-at-tuhfat-uz-zakiýatu fi-l lugat it-türkiýa” eseri

Türki dilleri öwrenmeklige bagyşlanylyp orta asyrlarda arap dilinde ýazylan eserleriň ýene birisi “**Kitab-at-tuhfat-uz-zakiýatu fi-l lugat-it turkiýa**” kitabydyr.

Golýazmanyň birinji sahypasyndaky başga syýa bilen “Abulkasym ibn Ahmet ibn Muhammet ibn Muhanna al-Hanafî XV asyrda ýazyldy” diýen ýazgy ony eseriň hakyky awtory hasaplamaga doly esas bermeýär.

Dil materiallary kitabyň XIV asyrda Müsürde ýazylandygyny, awtorynyň Orta Aziýalydygyny aýtmaga mümkinçilik berýär.

Awtor öz eserini Andalusly beýik alym Abu Haýýanyň Mamlýuklar döwletiniň gypjak-oguz edebi diline bagyşlanan işinden ugur alyp ýazandygyny minnetdarlyk bilen nygtapdyr. Ol öz döwründe iň köp ulanylýan gypjak diline salgylanandygyny belläpdir. Ýöne işde diňe 2 ýerde “tatarça”, 17 ýerde “beýleki türki dillerde”, 167 ýerde bolsa “türkmençe” diýlen bellik bar. Bu maglumat işiň, esasan, türkmen diliniň aýratynlyklaryna bagyşlanandygyny görkezýär. (Seret: At-tuhfat-uz-zakiýatu fi-llugat-it turkiýa. Terjiman we nasrga taýýorlowçi S.M. Mutallibow, Toşkent, 1968).

Eser üç bölümden: gysgajyk girişden, sözlükden we grammatik oçerkden ybarat. Kitapda arapça sözler gara syýa, türki sözler gyzyly syýa bilen ýazylan.

Sözlükde kesp-käre, söwda, ösümliklere, haýwanlara degişli sözler tematik toparlar boýunça 21 baba bölünipdir. Her bapda ilki atlaryň, soňra işlikleriň manysy düşündirilipdir.

Atlara degişli käbir mysallar:

Tuman – duman (22), **burgan** – bozagan (17), **ýurt** – öý (32), **syrğa** – ysyrga (12), **sogan** – sogan (7), **böý** – moý (249), **aýak** – käse, pyýala (19), **çanak** – toýun gap (17), **taý** – at çagasy (33), **ýaslak** – baýguş (28), **keski** – kesiji gural, paltajyk (339), **byçak** – çaluw, pyçak (19), **bulamaç** – un, süýt hem ýagdan bişirilen aş (13), **täjir** – bezirgen (8), **kut** – bagt (6), **ýagma** – talaň, **ýagmala** – talamak (37), **ügüt, ügütçi** – degirmençi, **külçe** – çörek (30), **şuýun** (hytaý) – demir (120), **buçak** (pars) – gyra (17), **gyrak**-bujak; **il**-ylalaşyk (21), **tamaw**-dümew (17)

Bu mysallar sözüň diňe ses gurluşynda däl, manysynda ýüze çykan özgerişleri anyklamak üçinem gymmatlydyr.

Kitabyň “Grammatika” bölümünde türki dillerde sözüň morfema gurluşy we sintaktik özboluşlylygy hakda giňişleýin maglumat berilýär. Bu eser “Türkmen dilinden nepis sowgat” ady bilen türkmen diline-de terjime edildi.

Nowaýy we onuň “Muhakamat ul – lugateýn” eseri

Alyşir Nowaýy (**Aly** – öz ady, **şir** we **nowaýy** edebi lakamlary) 1441-nji ýylyň fewralynda Hyrat şäherinde dünýä inýär. Ýaşlykda filosofiýa, mantyk, dil, edebiýat ylymlaryny düýpli öwrenýär. 1469-njy ýylda mekdep ýoldaşy Hüseyň Baýkara (Soltansöýün) Hyrada häkim bolup, ony öz ýanyna möhürdarlyga işe çagyryýar, soňra birinji wezirlige belleýär. Köşk gapma-garşylyklaryndan ýadan Alyşir

(Myraly, ýagny emir Aly) 1476-njy ýylda döwlet işlerinden boşap ymykly döredijilik işi bilen meşgullanýar.

Nowaýy birinji nobatda türk halklaryň milli galkynyşyna, türk dilli edebiýatyň we Orta Aziýa türk edebi diliniň rowaçlanmagyna uly goşant goşan beýik söz ussady hökmünde tanalýar. Onuň **“Hazaýynul magany”** (Manylar hazynasy) atly dört kitapdan ybarat 45000 setir töweregi şygrylar diwany, **“Haýratul-Ebrar”**, **“Perhat we Şirin”**, **“Leyli we Mejnun”**, **“Sabgaýýa Saýýar”**, **“Seddi İsgender”** atly epiki eserlerini öz içine alýan **“Hamsasy”** dünýä edebiýatynyň altyn hazynasyna girdi.

Ol türk dilleri we türk dilli edebiýaty öwrenmek boýunça-da uly iş bitiren alym, görnükli türkolog hasaplanýar. Onuň **“Mejalisun nefaýys”**, **“Nazmul jowahir”**, **“Rysalaýy muamma”**, **“Muhakamat ul - lugateýn”** eserleri türkologiýa ylmynyň rowaçlanmagyna uly goşant bolupdyr.

Alymyň ýaşan döwründe diňe Mawerannahrda ýa Horasanda däl, eýsem bütin Merkezi Aziýada parsy we türk dilli halklaryň garyşmak prosesi, parsy we türk ikidillilik höküm sürýärdi. Bu hakda alym şeýle ýazýar:

“Her mukdarki bu biriniň o biri bile amuziş wa goftu-guzary bar. Ol biriniň hem bu biri bile hamança takallum wa guftary bar... Emma türkniň ulugdan kiçigine deginçä wa nowkerden begige deginçä sart tiliden bahramanddurlar, ondak kim öz hurd ahwalyga körä aýta olurlar, belki fasahat wa balagat bilen takallum kylurlar. Hatda türk şuarasy kim parsy til bile rengen aşgar wa şirin guftar zahyr kylurlar” (Seret: Alişer Nawoi. Eserler. On baş tomluk. 14 t. Toşkent, 1967, 107 s.)

Ol döwürde eserleriň aglaba bölegi pars dilinde ýazylýardy. Alym meşhur **“Mejalisun nafaýys”** eserinde özüniň ýaşlygynda gören we eşiden 90 şahyryndan diňe 16-synyň, döwürde şahyrlaryň 110-syndan diňe 3-siniň eserlerini türk dilde ýazandyklaryny belläpdir. Munuň sebäbini bolsa türk edebi diliň heniz işlenilmändigi, pars dilindäki edebiýatyň bolsa klassyka derejesine göterilendigi bilen düşündiripdir.

Türk diliň gadyryny bilmek, hormatyny saklamak, edebi normalaryny kämilleşdirmek üçin ene dilimiziň el degmän ýatan baýlyklaryny we nepisligini, näzikligini, onuň hiç bir jäheden pars dilinden kem durmaýandygyny subut etmek gerekdi. Alym şu taryhy zerurlyga jogap edip, 1499-njy ýylda özüniň meşhur **“Muhakamat ul lugateýn”** eserini ýazýar.

“Muhakamat ul lugateýn” eseri arap diliniň ähmiýeti, pars dili, türk halklaryň milli medeni galkynyşy, olaryň dil aýratynlyklary hakdaky maglumatlar bilen başlanýar. Eserde, esasan, türk dilleriň leksikasyndaky we grammatikasyndaky özboşlykly aýratynlyklar pars diliniňki bilen deňeşdirilip öwrenilýär.

Türk halklar iýilýän tagamlara **ýegülik**, içilýänlere **içimlik** diýse, parsalaryň ikisi babatda hem **hurdan** sözüni ulanýandyklaryny belleýär. Alym köp babatda türk diliň artykmaçlyklaryny nygtap görkezýär. Ol bu hakda şeýle ýazýar:

“Wa ulug kardaş wa kiçig kardaşny ikisini-de berader derler, türkiler ulugny aga wa kiçigni ini derler.

Wa ulug, kiçig kyz kardaşyny hem haher derler. Wa bular ulugny ekeçi, kiçigni siňli derler.

Wa bular atanyň aga-inisini apaga derler. Wa enäniň aga-inisini tagaýy. Wa alar hiç kaýsyga at tagýyn kylmaýdurlar wa arap tili bile em we hal derler. (Seret: Alişer Nawoi. Eserler. On baş tomluk 14 t. Toşkent, 1967, 114 s.)

Alym **usanmak, aldamak, iňlemek, awunmak, gystamak, gynamak, gozgalamak, sowrulmak, çaykalmak, gyrganmak, sylanmak, sygynmak, synamak, örtenmek** ýaly parsçada terjimesi bolmadyk 100 sany işligi mysal getirmek bilen türki diliň söz baýlagynyň parsçadan hiç bir babatda kem durbaýandygyny nygtapdyr. Muny öz eserleri arkaly doly subut edipdir. Nowaýynyň türki dilde ýazan eserleri dil babatda soňky şahyrlaryň ençemesine nusga mekdebi boldy. Ol türki dilli edebiyaty klassyka derejesine göterdi. Onuň eserleriniň dili çagataýça atlandyrylsa-da, diňe Çagataý ýurdunda däl, eýsem bütün Merkezi Aziýa türki halklary üçin tä XVIII asyra çenli ortalık edebi dil hökmünde hyzmat etdi.

Hyratly Taly İmany Hyrawynyň “Bada-ýe al-lugat” eseri

Hüseýn Baýkaranyň tabşyrmagy bilen XV asyrda ýazylan bu eser Alyşir Nowaýynyň eserleriniň diline bagyşlanan sözlükdir. Onda, esasan, şahyryň eserlerinde ulanylan manysy düşnüksiz sözlere parsça düşündiriş berlipdir. Türki diliň fonetik, morfologik aýratynlyklary-da işde giňişleýin görkezilipdir.

Bu sözlük atlaryň birlik sanda we baş düşümde, işlikleriň nämälim formada getirilişi, Nowaýynyň eserlerinden alnan mysallar arkaly düşünidirişi bilen öňki sözlüklerden tapawutlanýar.

Bu eseriň fotokopiýasy we rusça terjimesi A.K.Borowkow tarapyndan aýratyn kitap edilip çykarylady.

Abuşka

Bu eseriň hakyky ady-da, awtory-da belli däl. Sözlükdäki birinji söz boýunça **Abuşka** atlandyrylan bu eser hem Nowaýynyň eserleriniň diline bagyşlanylan. Ol XVI asyryň birinji ýarymynda ýazylandyr diýlip çak edilýär. “Bada-ýe al-lugatdan” tapawutlylykda munda Nowaýynyň eserlerindäki könelişen türki sözleriň manysy pars dilinde däl-de, osmanly türkleriň dilinde düşündirilýär.

Muhammet Ýakup Çinginiň “Kelurnama” eseri

Bu sözlük Hindistanda XVII asyrdä Babyryň neslinden bolan Abu Muzaffar Muhiddiniň tabşyrmagy boýunça ýazylan. Sözlükde çagataý diliniň sözlerine parsça düşündiriş berlipdir. Onuň 14 baby işliklere, soňky on başynjy bab bolsa atlara bagyşlanylýpdyr. (Seret: A.Хафизова. “Келурнама” Мухаммеда Якуба Чинги. журн. “Советская тюркология”, 1972, № 3)

Fazlulla hanyň “Lugatu turki” eseri

Bu eser mazmuny boýunça türkçe-parsça sözlükdir. Ol XVII asyryň aýaklarynda ýazylandyr diýlip çak edilýär. Sözlük üç bölümden ybarat. Birinji bölümünde işlikler nämälim formada getirilip, manysy parsça düşündirilýär. Ikinji bölümünde işlik formalaryna we zamanlaryna düşündiriş berilýär.

Sözlügiň üçünji bölümi atlara bagyşlanylýpdyr.

Mürze Mehdi hanyň eseri

Çagataý edebi diliniň aýratynlyklaryna bagyşlanylan bu eser 1760-njy ýylda Eýranda Nedir şanyň köşgünde ýazylan. Ol grammatik oçerkden we sözlükden ybarat bolup, onda 8000 töweregi söze düşündiriş berilýär.

Awtor işiniň Grammatika bölümünde türki dillerde düýp işligiň masdara däl-de, işligiň buýruk formasynyň ikinji ýöňkemesiniň birligine (gel, al, iý) deň gelýändigini, başga formalaryň şoňa goşulma goşmak arkaly ýasalýandygyny düşündirýär. İşlik formalarynyň we iş atlarynyň ýasalýşlaryny aýry-aýrylykda derňeýär.

Parslar üçin düşnüksiz türki sözler daşly ýere meňzedilip, eseriň sözlük bölümi “**Sanglah**” (daşly ýer) atlandyrylýpdyr. (Seret: К.Мухитдинов “Санглах” Мирзы Мехди хана – Исследование, комментарии, перевод и транскрипция. АКД, Ташкент, 1971; Умаров З.А. “Мабани ул-лугат Мирзы Мехди хана”. АКД, Ташкент, 1967)

Haksaryň “Muntahab al-lugat” eseri

Horezmli türkolog, şahyr Muhammet Ryza Haksaryň “**Muntahab al-lugat**” (Saýlama lugat) eseri 1799-njy ýylda ýazylan. Onda çagataý edebi dilinde duşýan könelişen arap, pars, türki sözleriň 2500 töweregine düşündiriş berlipdir. Sözleriň diňe asyl manylary däl, eýsem aňladýan göçme manylary-da düşündirilipdir. (Seret: Х.Фаттахов, Мухаммед Рыза Хаксар и его “Мунтахаб ал-лугат” АКД, Ташкент, 1974)

Fath Elyhan Gajarynyň sözlügi

Çagataý edebi diline bagyşlanan sözlüklerden iň gowusy hasaplanylýan bu eser XIX asyryň ortalarynda ýazylypdyr. Eseriň “Giriş” bölümünde çagataý edebi dili we Nowaýynyň eserleri hakda maglumat berilýär.

Sözlügiň “Türkçe-parsça sözlük”, “Mürze Mehdi hanyň düşünmedik 12 sözüne düşündiriş”, “Nowaýynyň eserlerindäki pars sözlerine düşündiriş” bölümlerinde 8000 töweregi sözün manysy düşündirilýär. (Seret: А.Ромаскевич. Навои. Чагатайско-персидский словарь. Сборник. Мир Али – Шир. Ленинград, 1928)

Süleýman Buharynyň “Lugaty çagataýy wa turki osmany” eseri

Eseriň “Manzuma-i çigataý” atlandyrylan birinji bölümünde onuň ýazylyşynyň sebäbi, materialyň alnan çeşmeleri hem-de awtor hakda maglumatlar berlipdir.

“Kawaid” atlandyrylan ikinji bölümi çagataý diliniň grammatikasyna bagyşlanylýpdyr. Onda çagataý edebi diliniň beýleki türk diller bilen meňzeş hem tapawutly taraplary belenilipdir.

Eseriň üçünji bölümünde Nowaýynyň we beýleki şahyrlaryň eserlerinde ulanylan düşnüksiz sözleriň we söz düzümleriniň 7000-e golaýynyň manysy osmanly türkleriň dilinde düşündirilipdir.

Stambulda ýaşan, Wenger türkologik jemgyýetiniň agzasy XIX asyryň görnükli türkology Buharyly Süleýman Buharynyň bu eseri belli türkolog J.Kunoş tarapyndan nemes diline terjime edilip, 1902-nji ýylda Budapeştda neşir edilipdir.

Amaly sapaklar üçin soraglar we ýumuşlar:

1. XI asyrda türkologiýa ylmynyň döremegine nähili taryhy zerurlyk bolupdyr?
2. Mahmyt Kaşgarlynyň „Diwan lugat at-türk“ eserinde türkmenler we türkmen dili hakda berlen taryhy-lingwistikmaglumatlaryň ylmy ähmiýetini aýdyp beriň.
3. Emir Alynyň (Nowaýynyň) „Muhakamat ul-lugateýn“ eseriniň ortalyk türk edebi dili kemala gelmegindäki ähmiýetini düşündiriň.
4. Orta asyr türkologlarynyň sözlüklerinde sözleriň „türkmençe“ diýlen bellik bilen görkezilmeginiň sebäbini aýdyp beriň.

Edebiýatlar:

- Ahally S. Mahmyd Kaşgarlynyň sözlügi we türkmen dili. Aşgabat, 1958.

- Fozilow E. Şarkning maşhur filologlari. Toşkent, 1986.
- Kuçkortoýew İ., İsabekow B. Turkiý filologiyaga giriş. Toşkent, 1984.
- Мухамедова З.Б. Исследование по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, Ылым, 1973.
- Hydyrow M. Türkmen diliniň taryhyndan materiallar. Aşgabat, 1962.

XVIII-XIX ASYR RUS WE ÝEWROPA ALYMLARYNYŇ TÜRKOLOGİÝA DEĞİŞLİ ESERLERİ

Türkologiýa ylmynyň rowaçlanmagyna rus we Ýewropa alymlary-da mynasyp goşant goşdular. Olar Oguz-Orhon daş ýazgylaryny we beýleki ýazuw ýadygärliklerini öwrenmekde, türk dilleriň deňeşdirme taryhy grammatikalaryny ýazmakda, türkolog kadrlary ösdürip ýetişdirmekde uly iş bitirdiler.

Ruslar bilen türk halklaryň arasyndaky syýasy, ykdysady, medeni gatnaşyklar, türk dilleri öwrenmeklige ymtylyş ir zamanlarda başlanan hem bolsa, türk diller we türk dilli edebiyat bilen içgin gyzyklanmaklyk, esasan, XVIII asyrdan Pýotr I döwründe güýçlenýär. Bu döwürde terjimeçileri taýýarlamaklyga aýratyn üns berilýär, Sibire, Kawkaza, Orta Aziýa ylmy ekspedisiýalar guralýar we türkologiýa degişli materiallar toplanylýar. Ýygňalan materiallary çuňňur öwrenmek zerurlygy, esasan, XVIII asyryň ikinji ýarymyndan çynlakaý girişilýär. Meselem, türk halklary we olaryň dillerini deňeşdirip, toparlara bölüp öwrenmäge synanyşygy, altaý dil umumylygy hakdaky çaklama rus-şwed urşunda ýesir düşüp, Sibire sürgün edilen serkerde **Tabbert-Stralenbergiň (1676-1747) “Новое географическое описание Великой Татарии”, “Северная и Восточная часть Европы”** eserlerinde beýan edilipdir.

Imperator Ýekaterina II görkezmesi boýunça ýazylan, mälüm bolan 200 töweregi diliň, şiweleriň deňeşdirme sözlüğine türk sözler-de girizilipdir. Rusça- türkçe terjime sözlüklerini ýazmaklygyň başy baryp şol ýyllarda başlanypdyr.

Russiýada türkologiýa ylmynyň ösmeginde, ylaýta-da, Kazan, Moskwa, Peterburg ylmy mekdepleri, olarda ösüp ýetişen alymlar uly rol oýnapdyr.

Türk dilleri we türk dilli edebiyaty öwrenmek işine Moskwa uniwersitetiniň Gündogar dilleri fakultetiniň mugallymlaryndan **F.Ý.Korş, A..Ý. Krymskiý, W.A.Gordlewskiý** has işeňňir gatnaşypdyr.

Fedor Ýewgenýewiç Korş (1843-1915) Moskwa döwlet uniwersitetiniň taryh-filologiýa fakultetinde okap, sanskrit, arap, pars we türk dilleri çuňňur öwrenýär. Onuň **“Слово о полку Игореве”** eserindäki türk elementler, **“Gadymy türk goşgy düzülişi”**, **“Türk dilleriň klassifikasiýasy”**, **“Türk dillerde işligiň häzirki-geljek zamany”**, **“Gadymy türk dillerde uzyn çekimliler”** ýaly işleri häzire çenli ylmy gymmatyny ýitirmän gelýär.

Agafengel Ýefimowiç Krymskiniň (1871-1942) **“Türk halklar, olaryň dili we edebiyaty”** eseri türkologiýa dersi boýunça häzirem gymmatly gollanma bolup hyzmat edýär.

Wladimir Aleksandrowiç Gordlewskiniň (1876-1956) **“Образцы Османского народного творчества”**, **“Очерки по новой османской литературе”**, **“Грамматика турецкого языка”** işleri Osmanly türk dili boýunça

nusgawy eserler hasap edilýär. Alymyň türkolog kadrlaryny ýetişdirmekdäki hyzmaty-da uludyr.

Kazan döwlet uniwersitetiniň mugallylaryndan **Mürze Aleksandr Kazembek (1802-1870)**, **Nikolaý İwanowiç İlinskiý (1822-1891)**, **Nikolaý Fedorowiç Katanow (1862-1922)**, **Wasiliý Alekseýewiç Bogorodiskiý (1857-1941)**, **Nikolaý İwanowiç Aşmarin (1870-1933)** türkologiýa ylmyna uly goşant goşan görnükli alymlardyr. **M.A. Kazambekiň “Грамматика турецко - татарского языка” (1839)**, **N.İ.İlminskiniň “Baburnama” we “Kyssas ul – anbiýa” eserlerine** bagyşlanan işleri, **N.F. Katanowyň “Татарско - русский словарь” (1912)**, Russiýada eksperimental fonetikany esaslandyryjy **W.A.Bogorodiskiniň “Введение в татарское языкознание” (1934)**, **N.İ.Aşmariniň “Словарь чувашского языка” işleri** türkologiýa ylmynyň altyn hazynasyna giren eserlerdir.

Türki filologiýanyň Peterburg ylmy mekdebi-de **Lazer Zaharowiç Budagow (1802-1878)**, **Platon Mihaýlowiç Melioranskiý (1868-1906)**, **Matweý Hristianowiç Kastren (1813-1852)**, **Otton Nikolaýewiç Betling (1815-1904)**, **Wasiliý Wasilýewiç Radlow ýaly** görnükli türkologlaryň ençemesini ösdürip ýetişdirdi.

L.Z.Budagowyň “Сравнительный словарь турецко – татарских наречий” (1819), **P.M.Melioranskiniň türki ýazuw ýadygärliklerine** bagyşlanan işleri, **M.H. Kastreniň “Опыт изучения койбалского и карагасского языков” (1857)**, **O.N. Betlingiň “Грамматика якутского языка”, W.W.Radlowyň Oguz-Orhon ýazgylaryny okamakda bitiren hyzmatlary, “Опыт словаря тюркских наречий” (1893-1911) işi** türkologlar üçin nusga mekdebi bolup hyzmat edip gelýär.

W.W.Radlow (1837-1918) Germaniýada dogulýar. Berlin uniwersitetinde okaýar. Frans Bopp, Wilgelm Şott ýaly meşhur alymlardan sapak alýar. Türki, mongol, manjur dillerini öwrenýär. Ural-Altaý dil umumylygy gipotezasy bilen gyzyklanmaklyk onda rus dilini öwrenmek höwesini oýarýar. 1858-nji ýylda filosofiýa ylymlarynyň doktory diýen alymlyk derejesini alandan soňra Radlow Russiýa gaýdýar.

W.W.Radlow (1837-1918)

W.W.Radlow 1859-1871-nji ýyllar aralygynda Sibirde we Orta Aziýada ýaşayan türkî halklaryň diline, edebiýatyna, folkloryna degişli baý material toplayar. Altaý, gazak, gyrgyz , uýgur, tatar... halklarynyň atalar sözi nakyllaryndan başlap, “Manas”, “Kuzy Körpeş we Baýan Suluw” ýaly epik eserlere çenli ýygnaýar hem-de olary **“Образцы народной литературы тюркских племён”** ady bilen neşir etdirýär.

Ol 1871-1884-nji ýyllar aralygynda Kazan uniwersitetinde işlände Sibirden ýygnan materiallaryny taryhy, etnografik hem-de lingwistik nukdaýnazarlardan derňeýär. Onuň Demirgazyk türkî dilleriň deňeşdirme grammatikasyna bagyşlanan kitaby Leýpsigde nemes dilinde neşir edilýär. (1883 ý.) Onda 20-den gowrak türkî diliň çekimli we çekimsiz sesler sistemasy deňeşdirilip, her birine mahsus fonetik aýratynlyklar ýüze çykarylýar.

Alymyň gadymy türkî dillerde etimologik uzyn çekimliler bolmandyr diýen netijesi türkologlar tarapyndan ykrar edilmese-de, türkî dilleriň morfologiýasynda agglýutinasiýa, affiksleriň gelip çykyşlary hakydaky garaýyşlary henize çenli ylmy gymmatyny ýitirenok.

Türkî dilleriň ilkinji halkara fonetik transkripsiýasy hem W.W. Radlowyň ady bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

W.W.Radlow 1884-nji ýylda Aziýa halklarynyň taryhy we edebiýaty boýunça akademiklige saýlanylýar. 1893-1911-nji ýyllar aralygynda ol özüniň dünýä meşhur

“Опыт словаря тюркских наречий” eserini neşir etdirýär. Onuň bu sözlüğinde 70.000 töweregi söze rus we nemes dillerinde giňişleýin düşündiriş berlipdir. Sözleriň manylary türki dilleriň 40 golaýyndan, gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinden, folklor eserlerinden alnan mysallar arkaly düşündirilipdir.

Ol Oguz-Orhon daş ýazgylary bilen iş salşan ilkinji rus türkologydyr. W.Tomseniň yzysüre, ýagny 1897-nji ýylda Kultegin, Bilge kagan, biraz soň Tunýukuk ýadygärlikleri, olaryň fonetik, morfologik, sintaktik aýratynlyklary hakdaky gysgaça oçerki bilen neşir etdirýär.

W.W.Radlow we onuň ýetişdiren şägirtleri türki halklaryň diňe dil aýratynlyklaryny däl, eýsem edebiýatyny, folkloryny öwrenmekde, mahlasy, bütin türküşynaslyk ylmynyň rowaçlanmagynda uly iş bitirdiler.

XIX asyrdaky Ýewropa alymlary-da türki dilli halklar, ylaýta-da Orta Aziýa halklary bilen içgin gyzyklanmaga başlaýarlar. Olardan iň görnüklieleriniň ýene-de biri wenger türkology **Armin Wamberidir**.

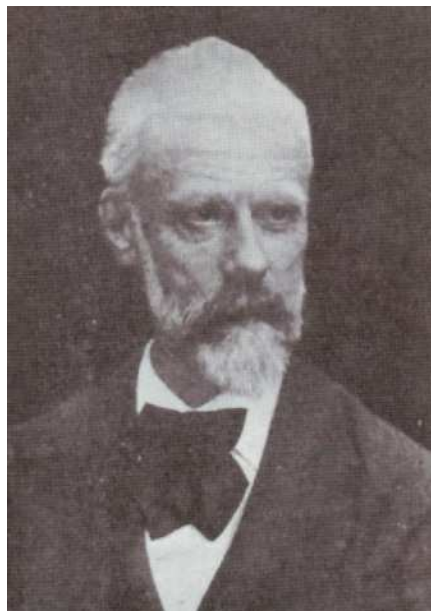

Armin Wamberi (1832-1913)

Wamberi Budapeşt uniwersitetinde okan ýyllary türkologiýa bilen gyzyklanyp ugraýar. Ol 1857-nji ýylda Stambula gelýär we bir ýylyň içinde uly bolmadyk nemesçe-türkçe sözlük neşir etdirýär. Bu ýeriň kitaphanalaryndan tapyp okan golýazmalary onda çagataý dilini çuňňur öwrenmeklige höwes döredýär.

Wenger ylymlar akademiýasynyň agzalygyna saýlanan Wamberi 1862-nji ýylyň baharynda Eýrana gaýdýar. Haç parzyny edip, Mekgeden gelýänlere goşulyp, Reşid ependi ady bilen Orta Aziýa gelýär. Türkmenistanda, Hywada, Buharada, Samarkantda bolup, türk halklaryň ylaýta-da türkmenleriň taryhyna, etnografiýasyna, diline, edebiýatyna, folkloryna degişli baý material toplaýar. Şol materiallar alyma uly şöhrat getirýär. Onuň çagataý edebi diline bagyşlanan ilkinji işi 1862-nji ýylda neşir edilýär. Ol 1870-nji ýylda **“Kutagdu bilik”** eserini, 1878-nji ýylda türk dilleriň etimologik sözlüginini neşir etdirýär. Onuň türkmen halky we türkmen etnonimi, türkmen taýpalarynyň şejereleri, türkmen diliniň türk dilleriň toparlara bölünüşindäki orny, türkmen edebiýaty hakdaky käbir pikirleri häzirem ylmy gymmatyny ýitirenok.

Arminiý Wamberiniň toplan materiallarynyň arasynda türkmen filologiýasy baradaky pikirleri aýratyn orun tutýar. Onuň türkmen diline garaýşy 1867-nji ýylda nemes dilinde çykan **“Çagataý diliniň grammatikasy”** atly uly göwrümlü işinde-de beýan edilipdir. Soňra alym 1879-njy ýylda Leýpsigde çykýan türkologik žurnalda **“Türkmen dili we Magtymgulynyň diwany”** atly ýörite makala çap etdiripdir. Makalanyň A.A.Larme tarapyndan nemesçeden rusça geçirilen ýeke-täk nusgasy Türkmenistanyň YA-nyň golýazmalar fondunda (inw. No 139) saklanýar. Bu işiň giriş bölümi taryhy häsiýetli bolup, onda türkmen taýpa-tireleriniň geografik ýaýrawy bellenip geçilýär. Awtor türkmen diliniň ses gurluşy hakynda söhbet açyp, çekimli hem-de çekimsiz sesleriň häsiýetli taraplaryny dogry görkezipdir.

Wilhelm Tomsen (1842-1927)

Türkologiýa ylmynyň rowaçlanmagyna uly goşant eden Ýewropa alymlaryndan ýene birisi Daniýa türkology **W.Tomsendir**.

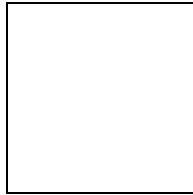
Wilhelm Tomsen ilki Ylahyýet ugrundan okuwa girse-de, biraz soňra filologiýa fakultetine geçýär. Arap, ispan, rus, fin, wenger dillerini öwrenýär.

Ol 1867-nji ýylda Finlýandiýada, 1869-1870-nji ýyllarda Ýewropanyň medeni merkezlerinde bolup, fin, slawýan we roman dillerini düýpli özleşdirýär, 1871-nji ýylda Kopengagen uniwersitetinde dil bilimi boýunça dosentlige, 1875-nji ýylda professorlyga saýlanylýar.

W.Tomsen türkolog hökmünde hem dünýäde giňden tanalýar. Orhon we Ýeniseý derýalarynyň boýundan tapylýan daş ýazgylaryny ilkinji bolup okamak hem-de olaryň türk halklara degişlilikini kesgitlemek bagty W.Tomseniň paýyna düşýär.

Türkologiýa ylmynda täze eýýamyň başyny başlan, onuň rowaçlanmagyna itergi beren bu beýik açyş alyma öçmejek şöhrat getirdi.

W.W.Bartold Orta Aziýanyň türk halklaryň taryhyny öwrenmekde uly iş bitiren görnükli rus alymydyr.

W. W. Bartold (1869-1930)

XIX asyryň ahyrynda XX asyryň başlarynda ol Orta Aziýanyň türk dilli ilatynyň taryhyny, medeniýetini öwrenmek üçin birnäçe gezek ylmy saparda bolup, türkmen halkynyň taryhyna, däp-dessurlaryna, halk döredijiligine, ýazuw edebiýatyna degişli baý maglumatlary ýygnapdyr (Seret: Отчёт о поездке в Среднюю Азию в 1893-1894 годах // Записки Академии наук. СПб., 1897, т.1, №4; Очерк о командировке в Туркестан // Записки Восточного отдела Археологического общества, т.XV, 1902; К истории Мерва // Записки Восточного отдела, т.XIX, 1909; История культурной жизни Туркестана. Ленинград, 1927; Тюрки. Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии. Алма-Ата, 1998).

Amaly sapaklar üçin soraglar we ýumuşlar:

1. Rus we ýewropa türkologlaryndan kimleri tanaýarsyňyz?
2. Kazan, Moskwa, Sankt-Peterburg ylmy merkezleriniň alymlarynyň türkologik derňewleri hakda gürrüň beriň.
3. Ýewropaly türkologlaryň türkmen dilini, edebiýatyny öwrenmek boýunça işlerini aýdyp beriň.

4. А.Н. Кононовуň “Изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период” (Ленинград, 1972) işi boýunça referat ýazmaly.

Edebiýatlar:

- Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и в России. СПб. 1911.
- Баскаков Н.А. Введение в изучения тюркских языков. Москва, 1962, 1969
- Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. Ленинград, 1972

TÜRKOLOGİÝA YLMYNYŇ XX ASYRDAKY ÝAGDAÝY

Oktýabr rewolýusiýasy netijesinde XX asyrda türki dilli halklaryň ykbalynda düýpli özgerşiler bolup geçdi. SSSR-iň düzüminde baş sany özbaşdak respublika: **Türkmenistan, Özbekistan, Gazagystan, Gyrgyzystan, Azerbaýjan**; alty sany awtonom respublika: **Garagalpagystan, Ýakudystan, Tywa, Çuwaşystan, Tatarystan, Başgyrdystan**; **Altaý** we **Hakas** awtonom oblastlary emele geldi. Gumuklar we nogaýlar Dagystanyň, balkarlar Kabardin-Balkariýanyň, garaçaýlar Garaçaý-Çerkesiýanyň, gagauzlar Moldawiýanyň, garaýymlar Litwanyň, urumlar Ukrainanyň düzümine girdiler.

Täze dörän türki dilli döwletlerde dil gurluşy we medeni rewolýusiýa meseleleri türkologiýa ylmynyň önünde täze wezipeleri goýdy. Döwrüň goýan derwaýys meselelerini çözmek üçin birinji nobatda taýýarlykly dilçiler, türkologik

ylmy merkezler gerekdi. Bu ugurdan soýuz derejesinde birnäçe çäreler geçirilýär. Meselem, 1920-nji ýylda Leningrada Gündogar diller instituty, Daşkentde Orta Aziýa döwlet uniwersiteti, türki respublikalaryň ýokary okuw mekdeplerinde filologiýa fakultetleri açylýar.

1926-njy ýylda Bakuwda Bütinsoýuz türkologik gurultaý çagyrylyp, edebi dil meseleleri maslahatlaşylýar. Şol ýyl täze türki elipbiýleri boýunça Bütinsoýuz merkezi komiteti döredilýär.

Tä 1940-njy ýyllara çenli elipbiý, türki dilleriň esasynda ýatan şiweleri anyklamak, edebi normalary kesgitlemek, mekdepleri kitaplar, gollanmalar bilen üpjün etmek ... ýaly derwaýys meseleler çözülipdir. Türki dilli respublikalar üçin türkologik kadrlary ýetişdirmäge, lingwistik ekspedisiýalary guramaga, güýçleri koordinirlemäge SSSR Ylymlar akademiýasynyň Dil bilimi instituty ýakyndan kömek beripdir.

XX asyryň ikinji ýarymynda türki dilli respublikalaryň her biriniň milli Ylymlar akademiýalarynda, ýokary okuw mekdeplerinde gündizki we gaýybana aspiranturalar, ýöriteleşdirilen Ylmy Geňeşler döredilýär. **Daşkentde, Aşgabatda, Bakuwda, Almaatada, Frunzede, Kazanda, Ufada, Nukusda** täze türkologik merkezler emele gelýär, türkologlaryň täze nesli ösüp ýetişýär. Türki dilli respublikalarda edebi dil, edebi diliň norma meseleleri, esasan, çözülipdir.

1973-nji ýylda türkologik derňewleri koordinirleýji Bütinsoýuz merkeziň – Sowet türkologlary komitetiniň we onuň organy “**Советская тюркология**” ylmy žurnalynyň açylmagy türkologiýa ylmynda täze eýýam boldy.

Türkologiýa boýunça XX asyrdan alnyp barlan ylmy barlaglary, esasan, şu aşakdaky ugurlara bölmek bolar:

1. Ýazuw, edebi dil, onuň orfografik, leksik, grammatik normalaryny kesgitlemek.
2. Edebî diliň esasy we daýanç dialektlerini öwrenmek (şiwesynaslyk).
3. Umumy halk diliniň baýlyklaryny toplamak, sözlükleri neşir etmek.
4. Häzirki türki dilleriň ylmy grammatikalaryny ýazmak.
5. Türki dilleriň taryhyny we deňeşdirme-taryhy grammatikalaryny ýazmak.

XX asyryň 20-nji ýyllarynda täze dörän türki dilli respublikalarda taýýarlykly dilçiler ýokdy. Şoňa görä dil gurluşy bilen baglanyşykly meselelere kömek bermek üçin merkezden **Ýewgeniý Dmitriýewiç Poliwanow, Aleksandr Petrowiç Poseluýewskiý, N.K. Dmitriýew....** ýaly görnükli alymlar iberilipdir. Olaryň ýolbaşçylygynda ýerli şiweleriň dil aýratynlyklaryny öwrenmek üçin ylmy ekspedisiýalar guralyp, edebiýata, folklor, dāp-dessurlara degişli baý material toplanylýar. Ýygňalan şol materiallaryň esasynda türki dilleriň edebi normalaryna düzedişler girizilýär. Ýaş türki respublikalaryň lingwistik gurultaýlarynda edebi dil normalary babatda belli bir karara gelnip, şoňa laýyklykda okuw kitaplary, gollanmalary ýazylýar.

Latyn, rus grafikalarynyň esasynda täze türki elipbiýleri döretmäge kämilleşdirmäge merkezden ýolbaşçylyk edilipdir.

Täze elipbiýler, arap hatyndan tapawutlylykda, beýleki türki dillerde neşir edilen edebiýatlary okamakda belli bir kynçylyklar döredipdir. Emma ol öň bir diliň şiweleri hasaplanylýan türki dilleriň her biriniň aýratyn dil hökmünde özbaşdak ösüş ýoluna düşmegine itergi beripdir.

Türki dilleri öwrenmekde **N.K. Dmitriýewiň** hyzmaty aýratyn belleniilmäge mynasypdyr.

N. K. Dmitriýew (1898-1954)

Ol 1930-njy ýylda Ylmy ekspedisiýanyň düzüminde obama-oba aýlanyp, türkmen halk döredijiliginiň läle, erteki, atalar sözi, aýdym žanrlaryna degişli baý material toplan, şol materiallara esaslanyp, türkmen diliniň özboluşly aýratynlyklaryny ylmy dolanyşyga girizen görnükli türkologlardan biridir. Alymyň türkmen diliniň uzyn çekimlileri hakdaky garaýyşlary, söz toparlary, söz düzümi, sözlem, eýerjeňli goşma sözlem, ortak işlik, hal işlik öwrümleri hakdaky garaýyşlary, “**Основные вопросы синтаксиса туркменского языка**” (Москва, 1962) kitaby türkologiýa ylmyna uly goşant boldy. Onuň “**Строй тюркских языков**” (Москва, 1961) kitaby bolsa türkologiýanyň altyn hazynasyna girdi.

N.K.Dmitrow türki dilleriň deňeşdirme, deňeşdirme-taryhy grammatikalaryny döretmekligiň-de sakasynda duran türkologdyr (Seret: Е.В.Севортян. Лингвистическое наследие Н.К. Дмитриева и современная советская

тюркология. – Kitapda: Структура и история тюркских языков. Москва, 1971, II с.).

XX asyr türkologiýasynda ata-babalarymyzdan galan edebi mirasy öwrenmekde, neşir edip halka ýetirmekde hem uly üstünlikler gazanyldy.

Gadymy Oguz-Orhon daş ýazgylary boýunça **W.Radlowyň, S. Ý. Malowyň, I.A.Batmanowyň, W.M. Nasilowyň**, orta asyr edebi ýadygärlikleriniň dilini öwrenmek boýunça **S. Mutallibow, E. Fozilow, A.K.Borowkow, E.R. Tenişew, E. Najip, A.N.Samoýlowiç, A.N. Kononow, Z.B. Muhamedowa, S.Ahally** ýaly türkologlaryň bitiren işleri aýratyn belenilmäge mynasyp. Eger **W.Radlow** ilkinji bolup Bilge kagan, Kul tegin, Tonýukuk daş ýazgylaryny halka ýetireni üçin beýik bolsa, **S.Ý.Malow** “Памятники древнетюркской письменности” (1951), **A.Batmanow** “Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности” (Фрунзе, 1959), **W.M.Nasilow** “Язык Орхоно-Енисейских памятников” (Москва, 1963) işleri bilen meşhurlyk gazandylar.

“Kutadgu bilik” eserini öwrenen E. Fozilowyň, Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwan lugat at-türk” eserini öwrenen B. Atalaýyň, S. Mutalibowyň; oguz-gypjak edebi diline degişli ýazuw ýadygärliklerini öwrenen E.Najibiň, E.R. Tenişewiň, Orta Aziýa (çagataý) edebi dilini, Nowaýynyň eserlerini öwrenen A.Borowkowyň, “Kutadgu bilik” eserini öwrenen S.N. İwanowyň, Abdusetdar kazynyň “Jeňnama” eserini öwrenen A.N. Samoýlowiçiň türkologiýa ylmyna goşantlary ägirt uly.

Aýratynam türkmen dilini, halk döredijiligini we ýazuw ýadygärliklerini öwrenmekde uly iş bitiren görnükli türkologlaryň biri A.N. Kononowdyr.

A. N. Kononow (1906-1986)

Ol türkmen Abulgazynyň “Şejere-i terakime”, “Şejere-i türk” eserlerini öwrenen alymdyr.

A.N.Kononow köp ýyllap Türkologik komitetiň işine ýolbaşçylyk etdi.

Türkmen edebiýatynyň nusgalyk eserlerini il içinden ýygnamakda uly iş bitiren, aýratynam, Döwletmämmet Azadynyň eserlerini, „Wagzy-Azat“ poemasyňy içgin öwrenen görnükli türkolog A.N.Samoýlowiçdir.

A.N.Samoýlowiç (1880-1938).

XX asyryň 60-80-nji ýyllarynda türki dilleri deňeşdirip öwrenmek boýunça düýpli derňewler geçirildi. Muňa awtorlar kollektiwi tarapyndan taýýarlanylýan “Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков” ; К.М.Мусаýewiň “ Лексикология тюркских языков” ; А.М. Şerbaguiň “Сравнительная фонетика тюркских языков” ; “Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков” eserlerini mysal getirmek bolar.

XX asyryň soňky çäryeginde türki dilleriň deňeşdirme taryhy grammatikalaryny işlemeklige çynlakaý girişildi. (Seret: Серебrenников В.А., Гаджиева Н.З. “Сравнительно - историческая грамматика тюркских языков”. (Москва, 1986), “Сравнительно - историческая грамматика тюркских языков”. Т.1,2,3,4 (Москва, 1984-1988 we başg.).

Türkmen dil bilimi türkologiýanyň bir şahasy hökmünde

Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwan lugat at-türk” eserinde umumytürki häsiýetli sözlerden 8500 töwereginiň oguz-türkmen dilindäki aýdylyşy, manysy bilen deňeşdirilmegi bu eseri türkmen dil bilimine-de degişli edýär. Diýmek, türkologiýanyň bir şahasy hökmünde türkmen dil bilimi öz gözbaşyny şol döwürlerden alyp gaýdýar.

Orta asyrlarda ululy-kiçili 70-den gowrak döwleti esaslandyryp, türkmen halkynyň yslam medeniýetni dünýä ýaýmakda bitiren taryhy hyzmaty bilen baglanyşykly türkmen diliniň materiallary XIII-XIV asyrlarda Müsürde, Ýewropa ýurtlarynda ýazylan filologik sözlüklerde uly yz galdyrypdyr. Olarda türkmen sözleriniň “türkmençe” diýen bellik bilen beýleki türki dilleriňkiden tapawutlandyryp berilmegi-de munuň aýdyň subutnamasydyr.

Zamahşarynyň “Mukaddimat al adab” (XII asyr), Könewi lakamly Halyl bin Muhammet bin Ýusubyň “Tarjuman-i türkî wa arabî” (XIII asyr), awtory näbelli “Kitabi at-tuhfat az-zakiý fil-lugat”, Abu Haýýanyň “Kitab al-idrak li-lisan al-atrak”, Jemaleddin at-Türkiniň “Bulgat al-muştak fil-luga-at-türk wa kyfçak” we beýleki praktiki häsiýetli filologik sözlüklerde şol döwür türkmen diliniň aýratynlyklary hakda baý materiallar berlipdir.

Türkmenistan Russiýa birikdirilenden soň XX asyryň 20-nji ýyllaryna çenli türkmen dilinden I.Şimkewiçiň “Практическое руководство для ознакомления с наречием туркмен Закаспийской области” (1899) S.Agabekowuň “Учебник туркменского языка (ахал-текинский диалект) с приложением сборника пословиц и поговорок туркмен Закаспийской области ” (1904) kitaplary çykýar.

I.A.Belýaýewiň “Русско-туркменский словарь” (1913) we “Грамматика туркменского языка”(1915) kitaplary dolulygy, ylmy gymmaty taýdan türkmen dili boýunça şondan öňki edilen işleriň ählisinden tapawutlanýar.

1. XX asyr türkmen dil bilimi.

Oktýabr rewolýusiýasyndan soňra Türkmenistan SSR-i döredilýär, türkmen dili döwlet dili diýlip yglan edilýär. Şol wagtdan türkmen dilini öwrenmegiň täze eýýamy başlanýar. Türkmen diliniň şondan bärki öwreniliş taryhyny şertli ýagdaýda dört döwre bölmek bolar:

Birinji döwür 1920-nji ýyllardan 40-njy ýyllaryň başlaryna çenli aralygy öz içine alýar. Bu döwürde türkmen dilinde gündelik metbugat ýola goýulýar. Likbezler, umumybilim berýän mekdepler açylýar. Edaralarda dokumentler türkmen dilinde ýöredilip başlanýar. Döwür türkmen edebi dilini, onuň şiwelerini, elipbiý, orfografiýa, terminologiýa bilen baglanyşykly meseleleri öwrenmegi, okuw kitaplaryny döretmek zerurlygyny talap edýär. Lingwistik taýýarlygy bolan dilçiler, žurnalistler, terjimeçiler, mugallymlar-da entek azdy. Olar, esasan, Azerbaýjandan, Tatarystandan, Özbegistandan çagyrylýardy. Sowet häkimiýeti berkarar edilensoň, ýurtda medeni rewolýusiýa geçirmeklik döwrüň iň esasy wezipesi diýlip yglan edilýär. Türkmen diliniň praktiki we teoretiki meselelerini işlemek üçin 1922-nji ýylyň 17-nji aprelinde Daşkent şäherinde **“Türkmen Ylmy komissiýasy”** döredilýär. Bu komissiýa türkmen halkynyň taryhynda ýörite türkmen diliniň meselelerini öwrenmek maksady bilen döredilen ilkinji ylmy edara hasaplanylýar.

Türkmenistana dil gurluşugyna iberilen görnükli dilçi A. P. Poselújewskiý Türkmenistanyň I lingwistik gurultaýynyň geçirilmegine işeňňir gatnaşýar. Ol „Türkmen diliniň fonetikasy“, „Türkmen dialoksologiýasy“ dersleri boýunça ilkinji okuw kitaplarynyň awtorydyr.

A. P. Poselújewskiý ( ).

A. Aliýewiň “Türkmen dili” (Aşgabat 1924), G.Alparow bilen M.Geldiýewiň “Dil sapaklygy” (Taşkent, 1924), “Türkmen diliniň grammatikasy” (Aşgabat 1929), A.P.Poseluýewskiniň “Руководство для изучения туркменского языка с приложением краткого туркменско-русского словаря” (Ашгабат 1929) A.Garahanowyň “Грамматика туркменского языка” (Ташкент, 1931) G.Sopyýew bilen Ý.Kalistowanyň “Balalar harplygy” (Aşgabat, 1933, 1935), H.Baýlyýew bilen M.Sopyýewiň “Grammatika, I bölüm. Morfologiýa. (Aşgabat, 1934, 1946) H.Derýaýewiň “Grammatika (nahuw) II bölüm” Aşgabat, 1934, 1935) P.Azymowyň, H.Baýlyýewiň “Sintaksis” (Aşgabat, 1939, 1941) kitaplary türkmen dili boýunça ýazylan ilkinji okuw kitaplarydyr.

Türkmen diliniň elipbiý meselesi hem şu döwürde çözüldi. 1928-nji ýylda latyn grafikasynyň, 1940-njy ýylda bolsa rus grafikasynyň esasynda taýýarlanan täze türkmen elipbiýlerine geçilýär.

Türkmen diliniň ilkinji grammatikasyny we orta mekdepler üçin ilkinji okuw kitaplaryny awtory H. Baýlyýew Türkmenistanyň I lingwistik gurultaýyny geçirmek işine işeňňir gatnaşýar.

H. Baýlyýew ( ).

Şu döwürde Türkmenistanyň ähli obalaryna lingwistik ekspedisiýalar guralýar. Ýygňalan dialektologik materiallara esaslanmak bilen türkmen dialektleriniň fonetik aýratynlyklary anyklanýar. Türkmen diliniň edebi normalary

Birinji Türkmen ylmy konferensiýasynda (1930), Türkmenistanyň I lingwistik gurultaýynda (1936) esasan kabul edilýär.

Bu döwrüň türkmen dil bilimi esasan amaly meseleleriň çözüldigi bilen häsiýetlenýär.

Ikinji döwür 40-njy ýyllardan 60-njy ýyllara çenli aralygy öz içine alýar. Bu döwürde türkmen diliniň morfologiýasynyň, fonetikasynyň, sintaksisiniň, leksikasynyň konkret meselelerini, şeýle hem dialektleri ýörite öwrenmeklige girişilýär.

Türkmen diliniň uly şiweleriniň ýörite öwrenilmegi dilimiziň edebi normalaryny kämilleşdirmäge mümkinçilik berýär. Edebi dilimiziň normalary bilen baglanyşykly meseleler Türkmenistanyň II lingwistik gurultaýynda (1954), esasan, çözülýär. Türkmenistanyň II lingwistik gurultaýyny taýýarlamakda we geçirmekde akademik P.Azymowyň we filologiýa ylmylarynyň doktory, professor M.Hydyrowyň hyzmatlary uludyr.

P.Azymow (1914-1994)

Türkmen diliniň taryhyny, gadymy we orta asyr ýazuw ýadygärliklerimizi öwrenmekde, dilçi kadrlary ýetişdirmekde uly iş bitiren görnükli alymlaryň biri-de M.Hydyrowdyr.

Suratda çepden saga M.Hydyrow (1906-1977) we N.A.Baskakow (1905-1996)

Üçünji döwür türkmen diliniň 1960-1990-njy ýyllar aralygyndaky öwrenilişini öz içine alýar. Bu döwür köp ugurlar boýunça jemleýji işleriň ýazylmagy, türkmen we beýleki türki dilleriň materiallaryny deňeşdirip öwrenmäge girişilmegi bilen tapawutlanýar.

XX asyryň 60-80-nji ýyllarynda türkmen dilini beýleki türki dilleri bilen deňeşdirip öwrenmekde düýpli derňewler geçirildi.

Günorta – günbatar türki dilleriň dil aýratynlyklaryny deňeşdirip öwrenmeklige B.Çaryýarow, B.Hojaýew, T.Guzuçyýew, A.Annanurow, M.Söýegow ýaly türkmen dilçileri-de çynlakaý girişdiler.

Türkmen dilini beýleki oguz dilleri bilen deňeşdirip öwrenmegiň sakasynda görnükli alym B.Çaryýarow durýar.

B. Çaryýarow (1922-1990).

Ol köp ýyllap Türkmenistan YA-nyň Magtymguly adyndaky dil we edebiýat institutyna ýolbaşçylyk etdi. Onuň „Günorta – günbatar türki dillerde işligiň zaman formalary“ (1969) diýen kitaby ýokary mekdepler üçin okuw gollanmasy bolup hyzmat edýär.

XX asyryň soňky on ýyllygynda baky Bitarap Garaşsyz Türkmenistanda türkologiýa ylmynyň, onuň bir şahasy bolan türkmen dili biliminiň taryhynda täze eýýam başlandy. Milli Golýazmalar institutynyň, Milli Medeni Miras merkeziniň açylmagy bilen gadymy we orta asyr milli mirasymyzy, ýazuw ýadygärliklerimizi ýygnap öwrenmekde, neşir edip ile ýetirmekde amala aşyrylýan beýik işler, şeýle hem halkara derejesine geçirilýän ylmy konferensiýalar munuň aýdyň subutnamasydyr.

XX asyrda türkologiýa ylmyny, şol sanda türkmen dili bilimini ösdürmekde, filolog kadrlary taýýarlamakda, türkmen diliniň beýleki türki dillere mynasybetini öwrenmekde bitiren işleri dünýä derejesinde ykrar edilen türkmen diliçilerinden P. Azymowyň, Z. Muhamedowanyň, B. Çaryýarowyň, S. Atanyýazowyň, M. Söýegowyň atlary aýratyn belenilmäge mynasypdyr. Türkologiýa ylmyny ösdürmäge mynasyp goşant goşan bu alymlarymyz Türkiýe dil kurumynyň-da agzalarydyrlar.

Amaly sapak üçin soraglar we ýumuşlar:

1. XX asyryň başlarynda ýüze çykan täze ykdysady-syýasy şertlerde döredilen türkologik merkezler we olarda alnyp barlan işler hakda gürrüň beriň.
2. Birinji türkologik gurultaý, onda garalan meseleler, onuň edebi diller hakdaky çözümlerini aýdyp beriň.
3. Bütinsoýuz türkologik komitetiň we Türkologiýa žurnalynyň türkologik derňewleri koordinirlemekdäki ähmiýetini düşündiriň.
4. XX asyr türkmen dil biliminiň ösüş taryhy hakda gürrüň beriň.
5. H. Muhyýew bilen S. Kürenowyň “Türkmen diliçileri” (Aşgabat, 1988) kitaby boýunça türkmen alymlarynyň türkologik derňewleriniň sanawyny taýýarlamaly.

Edebiýatlar:

- Баскаков Н.А. К истории изучения туркменского языка. Ашхабад, 1965.
- Баскаков Н.А. Введение в изучения тюркских языков. Москва, 1969.
- Кононов А.Н. Тюркская филология в СССР (1917-1967), Москва, 1968.
- Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri. Aşgabat, 1969.
- Taçmyradow T. Türkmen edebi diliniň sowet döwründe ösüşi we normalanyşy. Aşgabat, 1984.
- Muhyýew H., Kürenow S. Türkmen diliçileri. Aşgabat, 1988.

TÜRKİ DILLERİN ÖSÜŞ TARYHYNÝ DÖWÜRLERE BÖLÜNİŞİ

Türk etnonimi örän gadymy bolmaly, hatda onuň başky manysy–da unudylypdyr. Oguz-Orhon daş ýazgylarynda **türk** sözi halk, döwlet manylarynda ulanylypdyr.

Töwrat rowaýatlarynda **Türk** - Nuhuň Ýafes oglundan bolan agtygynyň ady. Rowaýatlara görä Nuh dünýäni ogullaryna paýlanda Türke Jeýhun derýasyndan aňyrsyny mülk edip berýär. Turan we Aryýan (Eýran – B.W) kowumlarynyň serheti Jeýhundan çekilýär.

“Awestada” Feridunyň Turany we Çin ölkelerini Tur ogluna bagyşlandygy hakda aýdylýar. Turan we Türküstan adalgalary manydaşdyrlar. Türk iliniň ýaşan gadymy ýurdy manysyndadyrlar.

Biziň eramyzyň başlarynda Çin ölkesi, Merkezi Aziýa sebitleri Türküstan atlandyrylan bolsa, IX – X asyrlarda Itil (Wolga) boýlary, XII asyrda Anadoly, XIII asyrda Müsür, Şam (Siriýa) ýerleri–de Türküstana goşulypdyr. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamasynda hem ejdatlarymyzyň soňky baş müň ýyllykda Hindi ummany bilen Ortaýer deňzi aralygynda göçüp–gonup ýaşandyklary bellenilýär (Seret: Ruhnama, I kitap, 5 sah.) .

Türk adalgasy Mahmyt Kaşgarlydan tä 1918–nji ýyla çenli türki kowumlaryň umumy ady manysynda ulanylypdyr (Seret: W.W. Radlow. Опыт словаря тюркских наречий. С.Петербург, 1887-1911).

XI asyrda Mahmyt Kaşgarly öz eserini „ Diwan lugat at-türk” atlandyrypdyr. Ýusup Balasagunly–da özüniň „Kutadgu bilik“ kitabynyň türkçe (türkiçe – B.W) ýazylan ilkinji eserdigini nygtan eken. L.Budagow, P.M.Melioranskiý ýaly görnükli türkologlar hem häzirki türki dillere bir diliň şiweleri hökmünde garapdyrlar. Oktýabr rewolýusiýasyndan soňra olaryň hersi türkmen dili, özbek dili, gazak dili ... ýaly aýratyn dil diýlip yglan edilýär. Kemal Atatürküň başda durmagynda 1923–nji ýylyň 29–nvy oktyabrynda Anadoluda gurlan Türkiýe respublikasynyň döwlet diliniň **türk dili** diýlip yglan edilmegi bilen türki kowumlaryň dilleri babatda **türki diller** diýlen umumy adalga ulanylmaga başlaýar.

Sözlük düzümlerindäki köp sanly barabarlyklara; fonetikasynda çekimlileriň inçe- -ýogynlyk, dodak sazlaşygyna, assimilýasiýa hadysalaryna; grammatik gurluşynda at çalyşmalaryndaky, köplük, degişlilik, düşüm, ýokluk, zaman, ýöňkeme kategoriýalaryndaky, inkärligiň we soragyň aňladylyşyndaky umumylyklara esaslanyp, mongol, tungus, manjur, hatda ýapon, koreý dilleri bilen bir hatarda Ural – Altaý diller maşgalasyna degişli edilýän türki dilleriň ýaşy hakda–da dürli garaýyşlar dowam edip gelýär.

Professor Osman Nedin Tuna biziň eramyzdan baş müň baş ýüz ýyl öň ýaşan gadymy **sümerleriň dilinde** duş gelen 162 sany türki sözün mysalynda türki dilleriň azyndan 8500 ýaşynyň bardygyny belleýär.

Bu gün dünýäniň abraýly ýokary okuw mekdeplerinde aýratyn ders hökmünde okadylýan halkara häsiýetli Türkologiýa dersinden okuw kitaplarynda dünýäniň baş materigine ýaýran türki kowumlaryň dilleriniň ösüş taryhyny döwürlere bölmek boýunça dürli garaýyşlar dowam edýär. Olardan iň ýörgünlisi XX asyryň görnükli türkology N.A.Baskakowyňkydyr. Ol türki dilleriň ösüş taryhyny şertli ýagdaýda birnäçe eýýama bölýär:

- 1) Altaý eýýamy.
- 2) Gun eýýamy (biziň eramyzyň V asyryna çenli).
- 3) Gadymy türki eýýam (V – X asyrlar).
- 4) Orta türki eýýam (X – XV asyrlar).
- 5) Täze türki eýýam (XV – XIX asyrlar).

Altaý eýýamy

Türki kowumlaryň ýaşan ýerlerinden tapylan arheologik maglumatlar, gadymy hytaý, grek, arap çeşmeleri Altaý imperiýasynyň hökmürowanlygynyň biziň eramyzdan öňki III asyra çenli dowam edendigini habar berýärler.

Arheologlar ýüzüne haýwan şekilleri çekilen mazar daşlarynyň türki halklaryň medeniýetine degişlidigini tassyklaýarlar (Seret: F.Zeýnalow. Türkologiýanyň esaslary. Baku: Maaryf, 1961, 14s). Esasan çarwaçylyk bilen meşgullanan bu halklar Güne, Aýa, Ýyldyza, oda tapynypdyrlar. Oguz hanyň öz ogullaryna Gün han, Aý han, Ýyldyz han atlaryny goýmagy–da gönüden–göni ata–babalarymyzyň gadymy ynançlary bilen baglanyşyklydyr. Türkmen topragynda dünýä inen Mukaddes Awesta kitaby–da şol döwürleriň dini ynançlary hakdaky eser. Türki we fin–ugor, mongol, tungus, manjur halklarynyň ata–babalarynyň gatyşyp–garylmagy, dillerindäki umumylyklaryň ýüze çykmagy–da hut şol döwürlerde bolup geçen bolmaly.

Köp türkologlar (J.Nemet, M.Kastrem, N.A.Baskakow we başgalar) dilimizdäki **deleme-deşik, döläp-döşemek, ýaş-ýeleň, höre-köşe etmek, göz-görtele, kö:z-kö:remek, semiz-semremek, süpür-süplik, tüýkür-tüýküklik, seýil-seýran** ... ýaly mysallarda saklanyp galan **r||z||ş||l** häsiýetli ses barabarlyklaryny Altaý dil umumylygy döwürlerine mahsus aýratynlyk hasaplaýarlar.

Altaý eýýamyna degişli ýazuw ýadygärlikleriň gelip ýetmändigi sebäpli türki kowumlaryň şol wagtky dil aýratynlyklary hakda anyk bir zat aýtmak kyn. Her halda türki dilleriň ösüşiniň biziň eramyzdan öňki III asyra çenli taryhyny öz içine alýan bu döwri türki, mongol, tungus, manjur, koreý, ýapon halklarynyň ata–babalarynyň altaýlylaryň daşyna jebislenen, altaý dil umumylygynyň kemala gelen döwri hasaplamak bolar.

Gun eýýamy

Gun eýýamy türki dilleriň ösüşiniň miladydan öňki III asyrdan biziň eramyzyn V asyryna çenli aralykda türki dilli çarwa taýpalaryň guran Gun imperiýasynyň hökmürowanlygy döwründäki taryhyny öz içine alýar. Ol Çyn–Maçyn, Merkezi Aziýa sähralyklarynda ýaşan türki dilli çarwa taýpalary birleşdirip, kuwwatly imperiýa guran Gün ogullarynyň (käbir çeşmelerde Hun, Gun, Suýun) ady bilen baglanyşyklydyr. **Kynyk** (kün + ok, ýagny Gün ogullary), **hünkar** (kynyk är) – **Wenger, fin, finikeý** – bularyň hemmesi şol bir etnonimiň dürlüçe özleşdirilen wariantlary bolsa gerek diýip çaklaýarys.

Tuman hanyň başda durmagynda awarlary (Deňşdiriň: Hawer+howur, Haweran, Horasan, Awes||Awesta), suwrlary, bulgarlary–da özüne birleşdiren bu döwlet diňe merkezi Aziýanyň däl, eýsem Ýewropa halklarynyň–da taryhynda öçmejek yz galdyrypdyr. (Seret: Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.1. Москва, Ленинград, 1950; Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. Ленинград, 1951; Гумилев А.Н. Хунну. Москва, 1960; История Сибири. Т.1. Ленинград, 1969)

Hytaý ylmy çeşmeleriniň berýän maglumatyna görä, Gun imperiýasynyň esasyny hem edil Oguznamalarda aýdylyşy ýaly 24 taýpa birleşigi düzüpdir.

Magtymgulynyň:

“Beg, töre, aksakal ýurdyň eýesi” diýşi ýaly, ýurdy tire–taýpa ýaşulularynyň maslahatlaşyp saýlap seçen serdarlary dolandyrypdyr. Ilatyň aglaba bölegi maldarçylyk, awçylyk bilen meşgullanypdyr. Olar Gök Taňra – asman jisimlerine uýupdyrlar, täze dogan Güni, Aýy ýüzüne sylp, harby ýörişleriň, toý–dügüniň sähedini ýyldyza görä belläpdirler.

Merhumyň ýany bilen jaýlanan zatlar olaryň ölümden soňky ömre – ol dünýäniň bardygyna ynanandyklaryny tassyklaýar.

Agaç, metal, zergärçilik senetine degişli archeologik tapyndylar olaryň ýeten ýokary medeni derejesine güwä geçýär. Hytaý çeşmeleri olaryň öz hatynyň, mal–garalaryny hasaba alýan kitapçalarynyň bolandygyny habar berýär.

Biziň eramyzdan öňki 55–nji ýylda kuwwatly Gun imperiýasy ikä – Gündogar hem Günbatar Gun döwletlerine bölünýär.

Gündogar Gun döwletindäki türki kowumlar esasan çinliler (çin – ýyldyz, çinliler – ýyldyz ogullary. Rus dilindäki **çin, çinownik**, estrada ýyldyzy sözlerinde onuň ýyldyz manysy saklanypdyr) we mongollar bilen gatyşypdyrlar. Käbir türkologlar ýakutlary gönüden–göni şolaryň nesilleri hasaplaýarlar. (Seret: F.Zeýnalow. Turkologiýanyň esaslary. Baky, 1962. 16 s.)

Günbatar Gun döwletiniň çäklerinde – Merkezi Aziýada, Itil (Wolga) boýlarynda Gun taýpasy alanlar, aslar, sarmatlar bilen gatyşýarlar, soňra Ýewropa sähralyklaryna köpçülikleýin göç edýärler. 440–njlý ýylda olar Rim imperiýasyny–da boýun egdirýärler.

Gun eýýamy türki dilleriň taryhynda Gündogar hem Günbatar türki dil umumylyklarynyň emele gelen döwri boldy. Käbir adam atlarydyr etnonimler bolaýmasa, bu döwrüň-de dil aýratynlyklaryny görkezýän ýazuw ýadygärlikleri biziň günlerimize gelip ýetmändir.

Gadymy türki eýýam

Bu döwür Gun imperiýasy synandan soň türki dilli taýpalaryň V – X asyrlarda täzeden jebisleşmäge başlan döwrüni öz içine alýar.

Türki taýpalaryň birleşip, Gündogar Gun döwletiniň çäklerinde guran Tükýü döwleti Hytaýlylaryň hüjümine garşy durup bilmän, 536-njy ýylda tozýar. Diňe 556-njy ýylda Kutlug (Ilteriş) kaganyň ýolbaşçylygynda türki dilli taýpalara tokguz oguzlar bilen birleşip, Tükýü döwletiniň ýitirilen şan-şöhratyny dikeltmek başardýar. Kutlug kagandan soň bu döwlete Kültegin, soňra Kutluguň ogly Bilge kagan hökümdarlyk edýär. Bilge Kagan zäherlenip öldürilenden soňra ýurduň kuwwaty gowşaýar we ol uýgurlaryň gol astyna düşýär. Bu döwleti berkitmekde uly iş bitiren serkerdeler Kül teginiň, Bilge kaganyň, Tonukukyň gahrymançylyklary Oguz-Orhon daş ýazgylarynda öz beýanyny tapypdyr. Uýgur agalygy tas kem bir asyrlap (745 – 840 ý.ý.) dowam edýär. Öz hat-ýazuwy bolan uýgurlar Merkezi Aziýada ýaşaýan türki dilli taýpalaryň edebiýatynyň, medeniýetiniň ösmegine, edebi dilleriniň kämilleşmegine uly goşant goşupdyr. Uýgur elipbiýinden mongollar, manjurlar, hatda osmanlylar-da peýdalanypdyr. Uýgur hatynda ýazylan “Kutadgu bilik“, “Altyn ýaruk“ eserleri biziň günlerimize çenli gelip ýetipdir.

Tükýü döwleti 840–njy ýylda uýgurlardan Baýkal (Baýköl) sebitlerinde, Yrtyş boýlarynda ýaşan gyrgyzlaryň eline geçýär. Gyrgyz hökmürowanlygy tä 920–nji ýyly çenli (hytaýlylaryň tabynlygyna geçýänçä) dowam edipdir.

Gun imperiýasy synandan soňra Ýewropa sähralyklaryna tarap köpçülikleýin göç eden türki dilli taýpalaryň beýleki bir bölegine – oguzlara we gypjaklara Hazar sebitlerinde, Itil boýlarynda täzeden birleşip, VI asyrda Hazar hem Bulgar döwletlerini gurmak başardýar. Wolga (Itil), Ural (Ýaýyk), Dnepr derýalarynyň boýlarynda ýaşan halklary öz daşyna jebisleşdiren bulgarlar soňra tatar, başgyrt, garaçay–balkar halklarynyň kemala gelmeginde esas bolup hyzmat edýär.

Eýrany, Kawkazy, Ermenistany, Gürjüstany, Dagystany, Kubany, Krym ýerlerini, Gara deňziň kenarlaryny özüne birleşdiren kuwwatly Hazar döwletiniň hökmürowanlygy 965–nji ýyly çenli dowam edýär.

Asly türki dilli oguzlardan, gypjaklardan bolan Bulgarlar-da, Hazarlar-da şol sebitlerde ýaşan köp halklaryň kemala gelmegine we Gündogar hem Günbatar medeniýetleriniň ýakynlaşmagyna mynasyp goşant goşupdyrlar.

Gadymy türki kaganatda Sibir, Mongoliýa, Gazagystan, Türküstan, Merkezi Aziýa, Kawkaz, Wolga sebitlerinde ýaşan tire-taýpalar, olaryň etnik düzümi, dil aýratynlyklary, şol döwür edebi diliniň kemala gelmegine haýsy taýpalaryň güýçli

täsir edendigi hakda heniz gutarnykly netijä gelnenok. Ýöne olaryň häzirki türki halklaryň ata-babalarydygyna hiç bir şek-şübhe ýok. Oguz, uýgur, arap hatlarynda ýazylan ýadygärlikler öten ata-babalarymyzyň ýeten medeni derejesi hakda-da, dil aýratynlyklary hakda-da gymmatly maglumatlary özünde saklaýan ygtybarly çeşmelerdir.

Şeýdaýynyň:

Ýaşyň üç münden aşyp törtge ýetdi.

Bu ýaşda çekmediň renji – yzany

Asman ajdarhasy ýuwutdy seni,

Sen anyň garnynda tapdyň mekany... – diýlip başlanýan mersiýa şygrynda gadymy türki kaganatda esasy güýç bolan oguzlaryň 3 – 4 müň ýyllap ulanan hat-ýazuwyny “asman ajdarhasynyň” ýuwudyşyna gynanç bildirilýär. Şahyr 745-nji ýylda gadymy türki kaganatyň Gündogar bölegini basyp alyp, öz ýazuwlaryny girizen, soňra çinliler tarapyndan tozdurylan uýgurlary “asman ajdarhasy” atlandyran bolaýmasyn! Belki şahyr şol döwürde gadymy türki kaganatyň günbatar bölegini ele salan beduinleriň getiren dini ynançlaryny we arap ýazuwyny göz önünde tutandyr?!

Oguz hatyndaky ýadygärliklerimiziň biziň günlerimize diňe daşa ýazylanlary gelip ýetipdir. Gadymy türki kaganaty dolandyran hökümdarlaryň mazar daşlaryna ýazylan bu ýadygärlikler esasan Orhon, Ýeniseý derýalarynyň kenar ýakasyndan tapylýar.

V–X asyrlar aralygyny öz içine alýan gadymy türki döwür türki taýpalaryň Manjuriýadan Wizantiýa çenli giň territoriýada emele gelen Ýewraziýa imperiýasyndan başlanýar. (Seret: С.Г. Кляшторный. Древнетюркская письменность и культура народов центральной Азии – Тюркологический сборник, Москва, 1973, 255-256с.). Bu imperiýany esaslandyryjy Bumyn we onuň inisi Istemi kagandyr (530 – 531ý).

581-nji ýylda Merkezi Mongoliýada Gündogar türki kaganat, Merkezi Aziýa sebitlerinde Günbatar türki kaganat emele gelýär. Bu uly döwletlerde diňe türki taýpalar däl, mongol, Hindi–Ýewropa, fin–ugor dillerinde sözleşen halklar-da ýaşapdyrlar.

Gündogar türki kaganatda häkimiýet oguzlaryň elinde bolupdyr. Olaryň hökmürowanlygy 745-nji ýyla çenli dowam edipdir. Soňra uýgur taýpalary güýçlenip, hanlygy öz ellerine alypdyrlar. Oguzlaryň bir bölegi Günorta–günbatara tarap göç etse, galanlary uýgurlar bilen goşulyşypdyrlar. Uýgur agalygy döwründe medeniýet ösýär. Orhon – Ýeniseý ýadygärlikleriniň köpüsi şol döwürde döredilýär. Bu döwlet 840-njy ýylda Ýeniseý boýlarynda ýaşan gyrgyzlar tarapyndan ýykylýdyr.

Günbatar türki kaganatdaky kuwwatly türgeş taýpalary araplar tarapyndan tozdurylýar. Altaý daglary bilen Ýrtyş derýasy arasynda ýaşan garlyklar türgeşleriň

ýerlerini eýeleýärler we biraz soňrak olara Garahanlylar döwletini gurmak başardýar. 999–njy ýylda olar Mawerannahrda agalyk süren Samanylar döwletini ýykýarlar. Emma Horasandaky gaznawylar döwletinden ýeňilýärler. Mawerannahr gaznawylaryň eline geçýär.

X asyrdaky Syrderýanyň orta akymynda ýaşan oguz–türkmenleriň kynyk taýpasyndaky bolan Seljuklar yslam dinini kabul edip, iman getirmediklere garşy mukaddes uruş ygylan edýärler. Oguzlaryň iman getirenleri babatda türkmen adalgasy ulanylmaga başlaýar. Seljuklar gaznawylary–da, garahanlylary–da tozduryp, Kawkaza, Kiçi Aziýa, tarap ýöriş edýärler. Seljuklar bilen birlikde köp sanly oguz taýpalarynyň göçüp gelmegi netijesinde XI – XII asyrlarda Kawkazda we Kiçi Aziýada ilatyň türkleşmek prosesi has güýçlenýär. Oguzlaryň ýerli ilat bilen goşulşmagy türk we azerbaýjan halklarynyň kemala gelmeginde möhüm rol oýnaýar.

Gadymy türki kaganaty berkarar etmekde uly iş bitiren hanlaryň, serkerdeleriň hormatyna mazar daşlarynyň ýüzlerine oýulyp ýazylan ýadygärlikler bu döwür dil aýratynlygy hakda material berýän ygtybarly çeşmelerdir. Bu “syrly daşlary” okamaklyk tapylanyna 200 ýyl geçenden soň XIX asyryň aýagynda daniýaly alym Wilgelm Tomsene we rus alymy A.A. Radlowa başardýar.

Orhon we Ýeniseý derýalarynyň boýlaryndan tapylandyklaryna görä **Orhon-Ýeniseý ýadygärlikleri**, olarda gadymy türki kaganatda uly güýç bolan “Dokuz oguz”, “On ok” taýpalarynyň dil aýratynlyklarynyň agdyklyk edýänligi göz önünde tutulyp, **Oguz–Orhon ýadygärlikleri**, ýazylan materialy boýunça **daş ýazgylary** ýaly dürliçe atlandyrylan bu ýazgylaryň okalmagy baryp şol döwürlerde ösen medeniýeti, öz hat-ýazuwy bolan oguzlaryň taryhyny öwrenmeklige dünýä ýüzünde uly gyzyklanma döredipdir.

Oguz han nesliniň tagmalaryndan gelip çykandyr diýlip çak edilýän oguz ýazuwyndaky harplar sagdan çepe oýulyp ýazylypdyr. Onda giň çekimliler, dar çekimliler, dodak çekimliler aýry-aýry belgiler bilen aňladylypdyr. Söz içinde ýanaşyk gelen ses utgaşmalarynyň bir harp arkaly ýazylymagy–da üns bererlikdir. Oguz haty, esasan, fonematik ýazuwdyr.

Oguz–Orhon ýadygärlikleriniň fonetikasy onlarça asyryň geçendigine seretmezden, häzirki türkmen diliniňkiden düýpli tapawutlanmaýar. Mysal üçin, Kültegin, Bilge Kagan, Tonukuk ýadygärliklerinde çekimlileriň palatal sazlaşygy–da, labial sazlaşygy–da berk saklanypdyr.

Orta türki eýýam

X–XV asyrlar gadymy türki taýpalarynyň özara bölünişip, birleşip täze-täze dil umumylyklarynyň emele gelen döwri boldy. Bu döwri şertli ýagdaýda ikä bölmek bolar:

1. Mongol basybalyşlaryna çenli döwür /X-XIII asyrlar/.

2. Mongol başybalyşlaryndan soňky döwür /XIII-XIV asyrlar/.

X-XIII asyrlar aralygynda günbatar Türküstanda türki taýpalaryň täze dil umumylygy döreýär. 940-njy ýylda Abdulkerim Satuk Bugra Garahan garlyk we uýgur taýpalaryny birleşdirip, Garahanlylar döwletini esaslandyrýar we oňa 955-nji ýyla çenli hökümdarlyk edýär. Gara lakamyny kabul eden Bugra hanyň iman getireni üçin onuň döwleti-de türki yslam döwleti hasaplanylýar. Bu döwürde arap ýazuwyna geçilýär. Ylym, türki dilli edebiýat ösýär. Tabgaçdan (Hytaýdan) Mawerannahra, Hazar deňzine çenli aralyga hökümini ýöreden bu döwletiň iki paýtagty bolupdyr. Kaşgar we Balasagun şol döwrüň ylmy we medeni merkezleri hasaplanylýpdyr. Bu döwlet tä 1212-nji ýyla – mongol basybalyşlaryna çenli dowam edýär. Onuň Garahanlylar döwleti diýlip atlandyrylmagynyň sebäbi Bugrahandan başlap ähli hökümdarlar özlerine gara lakamlaryny alypdyrlar. Ilekhanlaryň alan **gara** lakamynyň reňk bilen baglanyşykly dældigi öz-özünden düşnüklidir. Onuň öz asyllarynyň ak oguzlardan, gök oguzlardan, gyr oguzlardan, sary oguzlardan däl-de, hut gara tiresindendigini nygtamak üçin alnan etnonim bolaýmagy mümkindir. Belki **Garagum, Gara deňiz, Gara dag, Gara gala, Gara derýa, Hindistan** toponimleri–de garalaryň gummy, deňzi, dagy, galasy, derýasy, garalaryň ýurdy manysyndadyr.

Garahanlylar döwletindäki türki dil hakda ygtybarly material berýän çeşmeleriň birnäçesi biziň günlerimize gelip ýetipdir. Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwan lugat at-türk”, Ahmet Ýugnakynyň “Atabat-ul hakaik”, Ahmet Ýasawynyň “Hikmetler diwany” we başgalar. Mahmyt Kaşgarlynyň öz sözlüğünde oguz-türkmenleriniň dil aýratynlyklaryna aýratyn üns bermegi “Oguzlar-türkmenlerdir”, “Garluklar-da türkmenidir” diýmegi, Ýusup Balasagunlynyň “Bugra han türkçesinde, hakaniýa dilinde ýazdym” diýmegi oguz dil umumylygynyň Garahanlylar döwletinde emele gelendigini çaklamaga esas berýär. Şol döwürde dörän seljuklar döwletinde hem, Mahmyt Gaznawynyň döreden Gaznawylar döwletinde hem ilatyny esasy bölegi oguzlar-türkmenlerdi.

Mongollaryň çozuşy Orta Aziýanyň we Gündogar Ýewropanyň halklarynyň taryhynda-da, dilinde hem uly yz galdyrypdyr. Mongol hökmürowanlygy döwründe dörän Çagataý, Altyn Orda döwletlerinde hem /XIII asyr/, Temirleňiň guran döwletinde hem /1370-1405/, Babyryň Hindistanda guran türk imperatorlygynda hem /1526-1558/, Müsür, Siriýa ýerlerinde dörän mamluk türk döwletinde hem, Garagoýunly /1380-1469/, Akgoýunly /1350-1502/ türkmen döwletlerinde hem oguz-türkmen taýpalary esasy güýç bolupdyr. Bu döwletlerde olar garlyk, gypjak taýpalary bilen gatyşypdyrlar. Şeýle hem oguz, garlyk we gypjak topar dilleriniň biri-birine ýakynlaşmasy netijesinde Orta Aziýada **çagataý dili** emele gelýär.

Türki dilleriň XIII-XIV asyrlardaky ýagdaýyny öwrenmek üçin Çagataý döwletiniň çäklerinde ýazylan eserlerden Rabguzynyň “Kysas ul-enbiýa”,

Wepaýynyň “Rownak ul-yslam”, Altyn Orda döwletiniň çäklerinde ýazylan eserlerden Horezminiň “Muhabbetnama”, Alynyň “Kyssa-i Ýusup”, Seljuk döwletiniň çäklerinde “Gorkut ata”, “Oguznama”, “Görogly” eposlary gymmatly çeşme bolup hyzmat edýär.

Täze türki eýýam

Bu döwür türki dilleriň XV-XIX asyrlardaky ösüşini öz içine alýar. Eger orta asyrlarda dürli döwletlerde türki taýpa dillerinden garlyk-uýgur, uýgur-oguz dil umumylyklary emele gelen bolsa, täze türki döwürde olardan häzirki türki diller differensirleşip başlaýar. Meselem, birwagtlar oguz-gypjak taýpa dilleriniň esasynda dörän hazar we bulgar dilleri biri beýlekisinden tapawutlanýan tatar, başgyrt, garaçaý-balkar, gumuk we garaýym dillerine bölünýär.

Oguz dil umumylygy türkmen, türk, azerbaýjan dillerine bölünse, oguz-bulgar taýpa dilleriniň esasynda gagauz dili döreýär.

Oguz we garluk dil umumylygynyň esasynda dörän çagataý dilinden özbek we täze uýgur dilleri kemala gelýär. Oguz we garluk taýpalarynyň güýçli täsir etmegi bilen Altyn Orda döwletiniň çäklerinde gazak, garagalpak, nogaý, gündogarda bolsa gyrgyz hem altaý dilleri differensirleşip başlaýar.

Gündogarda gadymy gunlar bilen garyşmak netijesinde dörän uýgur-oguz dil umumylygynyň esasynda tywa, hakas, şor, karagas, barabin we çulum tatarlarynyň dili özbaşdak ösüş ýoluna düşýär.

Biziň eramyzdan öňki münýyllykda Hazar sebitlerine, Kawkaza, Wolga boýlaryna, Kuban sähralaryna ýaýylan gadymy gun taýpalaryna soňra hazar, bulgar, awarlaryň, şeýle hem ugro-fin dillerine degişli marileriň garyşmagy netijesinde beýleki türki dillerden birneme tapawutlanýan çuwaş dili döreýär.

Gadymy gun we oguz taýpa dilleri bilen tungus, mongol dilli taýpalaryň gatyşmagyndan kemala gelen ýakutlaryň dili-de beýleki türki dilleriňkiden birneme tapawutlanýar.

Şeýlelikde, täze türki döwür häzirki türki dilleriň her biriniň özbaşdak ösüş ýoluna düşmegi bilen häsiýetlenýär.

XV-XIX asyrlar aralygynda olaryň käbiri taýpa dillerinden umumy halk diline öwürülen bolsa, türkmen, azerbeýjan, tatar, özbek dilleri edebi dil derejesine ösüp ýetdiler. Olaryň bu döwürdäki ýagdaýyny häzirki milli edebi dillerden tapawutlandyrmak üçin şertli ýagdaýda olar babatda **köne türkmen dili, köne azerbaýjan dili, köne özbek dili, osmanly dili** adalgalaryny ulanmak bolar.

Türki dilleriň XV-XIX asyrlar aralygyndaky ýagdaýlaryny öwrenmek üçin Myralynyň (Alyşir Nowaýynyň), Muhammet Babyryň, Baýramhanyň, Abulgazynyň, Azadynyň, Andalybyň, Magtymgulynyň we XIX asyrlar türkmen şahyrlarynyň eserleri gymmatly material berýär.

XX asyrda türki halklaryň durmuşynda ýüze çykan täze ykdysady, syýasy şertler olaryň dillerinde hem düýpli özgerişlere getirdi. Özbaşdak respublika, ülke ýa-da milli oblast hökmünde SSSR-iň düzümine giren türki dilli halklaryň her biri öz ýurdunda medeni rewolýusiýany üstünlikli durmuşa geçirmek üçin edebi dil meselelerini çözmeli boldy. Birinji Türkologik gurultaý (1926) türki halklara bu meselede ýol görkeziji bolup hyzmat etdi.

Bu döwürde mün ýyllap ulanylan arap ýazuwyndan ilki latyn (1928), soňra rus grafikasynyň esasyndaky milli elipbiýlere geçildi. Rus hatyna geçilişdäki howulharalyk, täze türki elipbiýleri koordinirleýji guramanyň döredilmezligi şol bir sesi aňlatmak üçin ö –o -об, ü –u -у, ñ –ng, -н . . . ýaly dürli belgileriň alynmagyna, bu bolsa türki dilli halklaryň arasyndaky medeni gatnaşykda käbir kynçylyklaryň döremegine getirdi.

Bu döwürde täze döräp ugran edebi dilleriň her biriniň orfografik, orfoepik, leksika-grammatik normalary bellenilýär. Jemgyýetçilik durmuşy, ylym-bilim, medeniýet bilen baglanyşykly ýüze çykýan täze düşüňjeleri bildirmek üçin täzedan söz ýasamak ýa-da olary başga dillerden almak meselesi esasan çözülýär. Türki dilleriň sözlük düzümini baýlaşdyryjy çeşmeler kesgitlenilýär. Netijede, SSSR-iň düzümindäki türki dilli halklaryň leksikasynda sowet-internasional häsiýetli sözleriň umumy gatlagy emele gelýär. Muny ylmy-tehniki adalgalar babatynda hem aýtmak bolar.

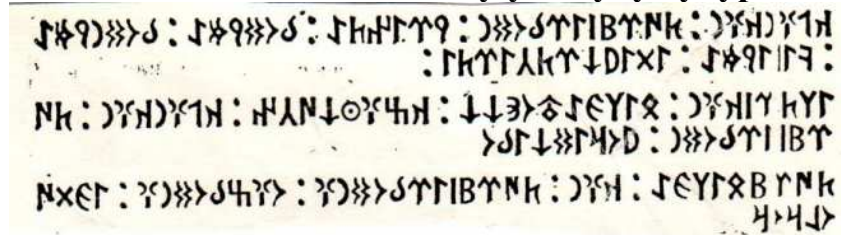
Täze ykdysady-syýasy şertlerde öňden ýazuw dili bolmadyk türki halklar hem gyssagly suratda edebi dil meselesini çözmeli boldular. Öňden baý edebi tradisiýalary bolan türkmen, türk, azerbeýjan, özbek, tatar... ýaly gadymy edebi dillerde hem düýpli özgerişler ýüze çykýar. Rus diliniň täsirinde ýüze çykan üýtgeşmeleri norma meselesinde hem, stillerinde hem görmek bolýar. Rus diliniň täsirinde publisistik, ylmy we iş kagyzlary stilleri döreýär.

Täze türki döwürde özbaşdak ösüş ýoluna düşen türki dilleriň her birisi XX asyrda aýry-aýry milli edebi dillere öwrülýärler.

Türki dilli milli respublikalaryň her birinde dil, edebiýat, folklor özboluşlylygyny öwrenýän ýörite ylmy edaralar, filologik merkezler döreýär.

AMALY SAPAKLAR ÜÇİN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR:

1. Oguz-Orhon daş ýazgylarynyň öwreniliş taryhyny we Kültegin ýadygärliginiň mazmunyny gürrüň beriň.
2. Orta türkî eýýamynyň ýazuw ýadygärliklerinden nusgalary göçüriň we olaryň häzirki türkmen dili bilen umumylyklaryny aýdyp beriň.

Transkripsiýasy we mazmuny:

- 1) Bilge Tonyukuk ben özüm Tabagaç ilinde kylyntym. Türuk bodun Tabgaçga karar erti.
- 2) Türuk bodun kanyn bolmaýyn Tabgaçga adyrylty, kanlanty. Kanyn kodup Tabgaçga ýana içikti.

Transkripsiýasy we mazmuny:

1. Taňry teg taňryda bolmuş türuk Bilge Kagan bu ödke olurtum, sabymyn tüketi eşitgil, ulaýy ini – ýegenim, oglanym biriki oğuşum bodunum...
2. Tokuz oguz begleri boduny bu sabymyn edgüti eşit katyndy tiňle ilgeri kün togsuka, bärgeri kün ortasyngaru, kury garu kün batsykynga ýergaru tün ortasyngaru anta içreki bodun köp anga karar ança bodun.

(Kültegin ýadygärliginden)

3. Orta türkî eýýamynyň ýazuw ýadygärliklerinden nusgalary göçüriň we olaryň häzirki türkmen dili bilen umumylyklaryny aýdyp beriň.

Kişi ýylky birle adyrty bilik.
Bilik birle ýanlyk köterdi elik.
Ýöri, ýylky bolma, bilik bil, okuş
Bilik birle sözle, ýyrak tut tilig.

Tili ýalغان ärneň jepa kylygy ol.
Jepa kimde erse, oşol ýylky ol.

Kişi ýalganyndan tileme wepa.
Bu bir synamyş ügüş ýylky ol.

Hajyplykka uşna bu on neň kerek:
Ýiti köz, kulak sak, köňül keň kerek.
Ýüzi, körki, bod, til, okuş, ök, bilik
Kylynjy bularga tükel teň kerek.

Okuş kadryny hem okuşlyg biler.
Bilik satsa bilge biliglig alyr.

(„Kutadgu bilik“ eserinden)

Bişek biliň bu dünýä barça elden öter-ä
Ynanmagyl malyňa, bir gün koldan keter-ä
Ata-ene, karyndaş, kaýan ketti, fikr kyl,
Tört aýaklyg çabuk at bir kün saňa ýeter-ä.

Dünýä üçin gam ýeme, Hakdan özgäni diýme
Kişi malyny ýema, syrat üzre tutar-a.
Ählu aýal, karyndaş, hiç kim bolmaýdur ýoldaş
Merdana bol garyp baş, ömrüň ýel dek öter-ä.

Kul Hoja Ahmet takat kyl, ömrüň bilmen niçe ýyl
Aslyň bilseň ab-u gil, ýene gilge keter-ä.

(Hoja Ahmet Ýasawynyň Hikmetler diwanyndan)

Gerekmez

Bu gün sensiz jahanda jan gerekmez,
Wysalyň bar eken hijran gerekmez.

Leb-u laglyň zülaly abyndan aýru
Şeraby çeşmeýi heýwan gerekmez.

Gamyňdyr könlümiň tagtynda soltan,
Bir yklyma iki soltan gerekmez.

Gülüstanyň güli sensiz tikendir,
Maňa sensiz gül-u reyhan gerekmez.

Maňa sabr eýlemek sensiz, nigär-ä
Eger müşkil, eger asan gerekmez.

Iki älemde didaryňdan özge,
Maňa eý suraty rahman gerekmez.
(**Nesimiden**)

Ilähi, tilegim, meded-ýary ber,
Meni kyl musulman, halal lukma iýer,
Köňül magrifet nury birle tolup,
Tilimni kyluwber aryg seni tiýer.

Sen ök sen ýaratgan bu ýer, kök, kün, aý,
Bu küýz, kyş kerek, ýaz kerek, bol suw ýaý.
Bu ýokny kylyp bar, kamug barny ýok,
Kylygly Gany sen, kamug halk çygaý
(„**Muin ul-mürid**“ eserinden)

Bu pasyl edepniň beýanynda

Bu pasylda geldi bizge bu edep,
Tafrika tafrika dürli-dürli bap.

Sag elni birle tagamyňny aşa,
Öre turup çalmaňy çalgyl başa.

Olturup geýgil ýene tiz tonuňny,
Astarak sözle zikrde üýnüňi.

Suw içerde üç içip turgyl göni.
Bu edep ermiş ýakyn egmek ýony.

Owf tiýu urma bu suwnyň ýüzüne,
Baksaň ol sünnet edebiň sözüne,

Soňra din Allahyňa kylgyl şükür,
Istediň tapyň myrad farig otur.

Gör göz isteseň din-imanyň hakyn,
Saklagyl sünnet edebin mutlakyn.

(**Wepaýynyň „Rownak ul-yslam“ eserinden**)

Göz rōwşeni – ýary dilsitanym baradur,
Jan gülşeniden serwi rowanym baradur.
Bu hassa eger galdy anyň gullugyndan –
Sen galmagyl, eý köňül, ki janym baradur.

Baýramga bes garyplyk kär etdi,
Gurbat any har-u zar-u bimar etdi,
Ýa Reb ki belalarga giriftar olsun
Her kim any gamlarga giriftar etdi.

(Baýram hanyň rubagylaryndan)

Hany ilimiz

Uja daglar, size bar bir sowalym –
Hany sizde gonup-göçen ilimiz?
Arap ata münüp naýza atanlar,
Görünmeýir gözi ganly dälimiz.

Sazym saýrar, garyp köňli çaglamaz.
Hanjar alyp dertli synam daglamaz.
Gider oldum, kömür gözlim, aglama!
Hakyň emri – aýra düşdi ýolumyz.

Gahba pelek, maňa degmek ýazykdyr.
Aýrallyk elinden bagrym ezikdir.
Çekilmiş haýatlar, baglar bozukdyr.
Aýrallyk hazany dökdi gülümüz.

Baş-üç kişi boldy türki diýenler.
Al üstüne ýaşyl dony geýenler.
Şol gara çadyrda geçendir günler,
Onuň üçin gamgyn öter halymyz.

Garaja oğlan diýr, ýazsam bir setir,
Kadyr Möwlam, işimizi sen bitir!
Kysmat nirä çekse, şoňa-da elter,
Kimse bilmez nirde galar ölimiz.

(Garaja oglandan)

Edebiyatlar:

- Агаджанов С.Т. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. Ашхабад, 1969.
- Abdurahmanow N. Kadimgi türkiý til. Taşkent, 1989.
- Антонов Н.К. Лекции по тюркологии (Среднетюркская эпоха). Якутск, 1981
- Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и её изучение. Москва, 1981.
- Баскаков Н.А. Тюркских языки. Москва, 1960.
- Баскаков Н.А. Очерки истории функционального развития тюркских языков и их классификация. Ашхабад, 1988.
- Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. Ленинград, 1951.
- Гумилов Л.Н. Древние тюрки. Москва, 1967.
- Языки мира. Тюркские языки. Москва, 1997.
- Малов С. Е. Древнетюркские письменные памятники. Москва, Ленинград, 1951.

TÜRKI DILLERİN TOPARLARA BÖLÜNİŞİ

Türki dilleri gelip çykyşlary we dil hususyýetleri boýunça toparlara bölüp öwrenmeklik Mahmyt Kaşgarlydan gözbaş alyp gaýdýar.

Mahmyt Kaşgarly XI asyrdaky ýaşan ýerlerini, fonetik we morfologik aýratynlyklaryny nazarda tutmak bilen türki dilleri uly iki topara bölüpdir.

1. Gündogar türki diller.

2. Günbatar türki diller.

Alym gündogar türki dillere söz başynda **t,ý,m** çekimsizleri (teweý, ýinjü, men); söz ortasynda **g,d,w** sesleri (bügde, adak, towar), ortak işligiň **–gu/ –gü, –guçy/ –güçi, –ky/ –ki, –gan/ –gen** goşulmalary (bargu, kelgü, bagruçy, bargan) häsiýetli diýip belläpdir.

Günbatar türki dillerde bu sözler (**deweý, ýinjü/ /jinjü/ /injü, ben, бүкте, а́йак, dawar**) ýaly aýdylyşy, ortak işligiň **–asy/ –esi, –daçy/ –deçi, –an/ –en** goşulmalary (barasy, gelesi, çykdaçy, girdeçi, baran, gelen) işjeň ulanylýar – diýip ýazýar.

Türki dillere gyzyklanma XIX asyryň ikinji ýarymyndan başlap Russiýada has güýçlenýär. Öňde goýlan maksatlary, derňew usullary taýdan tapawutly dürli hili toparlara bölünişi öňe sürülýär.

W.A.Bogorodiskiy olary ýaşaýan ýerleri boýunça 7 topara bölüpdir:

1. Demirgazyk – Gündogar topar (ýakut, tywa, garagas dilleri).
2. Hakas topary (çuwaş dili).
3. Altaý topary (altaý, şor dilleri).
4. Günorta Sibir topary (çulum, işim tatarlarynyň dili).
5. Wolga we Ural topary (tatar we başgyrt dilleri).
6. Orta Aziýa topary (uýgur, gazak, gyrgyz, özbek, garagalpak dilleri).
7. Günorta – günbatar topar (türk, türkmen, azerbaýjan, gagauz, gumuk dilleri).

W.W.Radlow türki dilleri fonetik aýratynlyklary we geografik ýerleşişleri boýunça 4 topara bölüpdir:

1. Gündogar türki dilleri (altaý, barabin, çulum tatarlary, garagas, hakas, şor, tywa dilleri).
2. Günbatar türki diller (gyrgyz, gazak, başgyrt, tatar, garagalpak dilleri).
3. Orta Aziýa türki dilleri (uýgur we özbek dilleri). Bulara dodak sazlaşygy häsiýetli däl – diýip belläpdir.
4. Günorta türki dilleri (türk, türkmen, azerbeýjan, krym tatarlarynyň dilleri). Bularda söz başynda (anlaýutda) aýyk çekimsizleriň häsiýetlidigini nygtapdyr.

F.Ý.Korş türki dilleri fonetik we morfologik hususyýetlerine görä toparlara bölýär:

1. Demirgazyk topar (gyrgyz, gazak, altaý, tatar dilleri). Bularda **tau, kalgan, sary, kele tutur** ýaly aýdylýar.
2. Günbatar topar (türk, türkmen, gagauz, azerbaýjan dilleri). Bularda şol sözler **dag, galan, sary, gelyär** ýaly aýdylýar.
3. Gündogar topar (Orhon-Ýeniseý ýadygärlikleriniň dili, uýgur, çagataý, gypjak dilleri we häzirki garagas, hakas dilleri). Bularda şol sözler **tag, kalgan, saryg, kelür** aýdylýar.
4. Garyşyk topar (ýakut we çuwaş dilleri).

A.N.Samoýlowiç türki dilleri, esasan, fonetik we morfologik aýratynlyklary boýunça toparlara bölüpdir:

1. **R** topar (hazar, bulgar we häzirki çuwaş dilleri). Bularda **tahar, ura, pul, tau//tu, sary, kalan** aýdylýar.
2. **D** topar (Orhon-Ýeniseý ýadygärlikleriniň dili, gadymky uýgur, häzirki salar, tywa, şor, hakas, ýakut dilleri). Bularda **tokuz, adak//azak, pol, tag, saryk, kalgan** ýaly aýdylýar.
3. **Tau** topar (altaý, gyrgyz, gumuk, garaçay, balkar, garaým, tatar, başgyrt, gazak, nogaý dilleri). Bularda **tokuz, aýak, bol//bul, tau, sary, kalgan** aýdylýar.
4. **Taglyk** topar (özbek, häzirki uýgur, tywa dilleri). Bularda **tokuz, aýak, bol, tag, saryk, kalgan** aýdylýar.
5. **Tagly** topar (özbek diliniň horezm şiwesi). Munda **tokuz, aýak, bol, tag, sary, kalgan** aýdylýar.
6. **Ol (olmak)** – topar (türk, türkmen, azerbeýjan, gagauz dilleri). Bularda **dokuz, aýak, olmak, dag, sary, (kalan) galan** aýdylýar.

S.Ý.Malow türki dilleri ýaşlary boýunça toparlara bölmäge synanyşypdyr.

1. **Iň gadymy türki diller** (bulgar, uýgur, sary uýgur, çuwaş, ýakut dilleri).
2. **Gadymy türki diller** (oguz, gadymy türk, run ýazgysy, tofa, tywa, uýgur (gadymy uýgur ýazuwy), hakas, şor dilleri).
3. **Täze türki diller** (türk, türkmen, azerbaýjan, gagauz, gypjak, peçeneg, polowes, salar, uýgur, özbek, çagataý, çulum tatarlarynyň dili).
4. **Iň täze türki diller** (başgyrt, gazak, gyrgyz, gumuk, nogaý, oýrat, tatar dilleri).

N.A.Baskakowyň toparlara bölüşi XX asyryň ikinji ýarymyndaky toparlara bölünişiniň arasynda iň kämili hasaplanylýar. Ol diliň ösüş taryhyny halkyň öz taryhy bilen berk baglanyşykda seredipdir, olaryň fonetik, leksika-garammatik aýratynlyklaryny-da hasaba alypdyr. Alym türki dilleri uly iki topara bölüpdir:

1. **Türki dilleriň Günbatar gun şahasy.**
2. **Türki dilleriň Gündogar şahasy.**

N.A.Baskakow Günbatar gun şahasyny-da dil aýratynlyklary boýunça özara dört topara bölüp tapawutlandyrypdyr (Seret: Türki dilleriň ösüşiniň umumy shemasy).

1. Bulgar topary. Muňa gadymy bulgar, hazar we häzirki çuwaş dillerini degişli edipdir.

2. Oguz topary. Muny-da özara üç topara bölüpdür. **a)** oguz-türkmen (gadymy oguz, türkmen we truhmen dilleri); **b)** oguz-bulgar (gadymy peçeneg, uz we gagauz dilleri); **ç)** oguz-seljuk (seljuk, gadymy osmanly, azerbaýjan we türk dilleri);

3. Gypjak topary. Muny-da özara üç bölege bölüpdür: **a)** gypjak-polowes (gadymy gypjak, kuman-polowes, garaýym, garaçaýbalkar, gumuk we krym tatarlarynyň dilleri); **b)** gypjak-bulgar (Altyn Orda edebi dil, başgyrt we tatar dilleri); **ç)** gypjak-nogaý (nogaý, garagalpak, gazak we özbek diliniň gypjak dialektleri).

4. Garlyk topary. Bu-da iki bölege bölünen: **a)** garlyk-uýgur we **b)** garlyk-horezm dilleri. Muňa Garahanlylar döwletiniň dili, Altyn Ordanyň dili, çagataý dili degişli edilipdir. Häzirki türki dillerden özbek we täze uýgur dilleri şu topara goşulypdyr.

Alym Gündogar hun şahasyny bolsa **uýgur-oguz** we **gyrgyz-gypjak** dil toparlaryna bölüpdür.

Uýgur-oguz toparyna Orhon-Ýeniseý ýadygärlikleriniň dilini, ýagny gadymy oguz dilini, gadymy uýgur dilini, tywa we garagas dillerini, ýakut, hakas, şor, çulum-tatar dillerini degişli edipdir.

Gyrgyz-gypjak toparyna bolsa gyrgyz we altaý dillerini goşýar.

Türki dilleriň J.Nemet, G.Ramstedt, M.Rýasýanen, L.Ligeti, K.Grýonberg, R.Arat, T.Banguoglu, T.Täkin, I.Bensing, G.Menges, G.Dýorfer tarapyndan öňe sürülen toparlara bölünişinde hem örän gymmatly pikirler orta atylypdyr. Muňa garamazdan, türki dilleriniň atlandyrylyşynda hem, ol ýa beýleki topara degişli edilişinde hem türküşynaslyk ylmynda henize çenli gutarnykly netijä gelmenok. Türkmen diliniňem gadymy oguz, garahanylar, horezm, çagataý edebi dillerine, häzirki türki dillere gatnaşygy häzirlilikçe doly aýyl-saýyl edilenok.

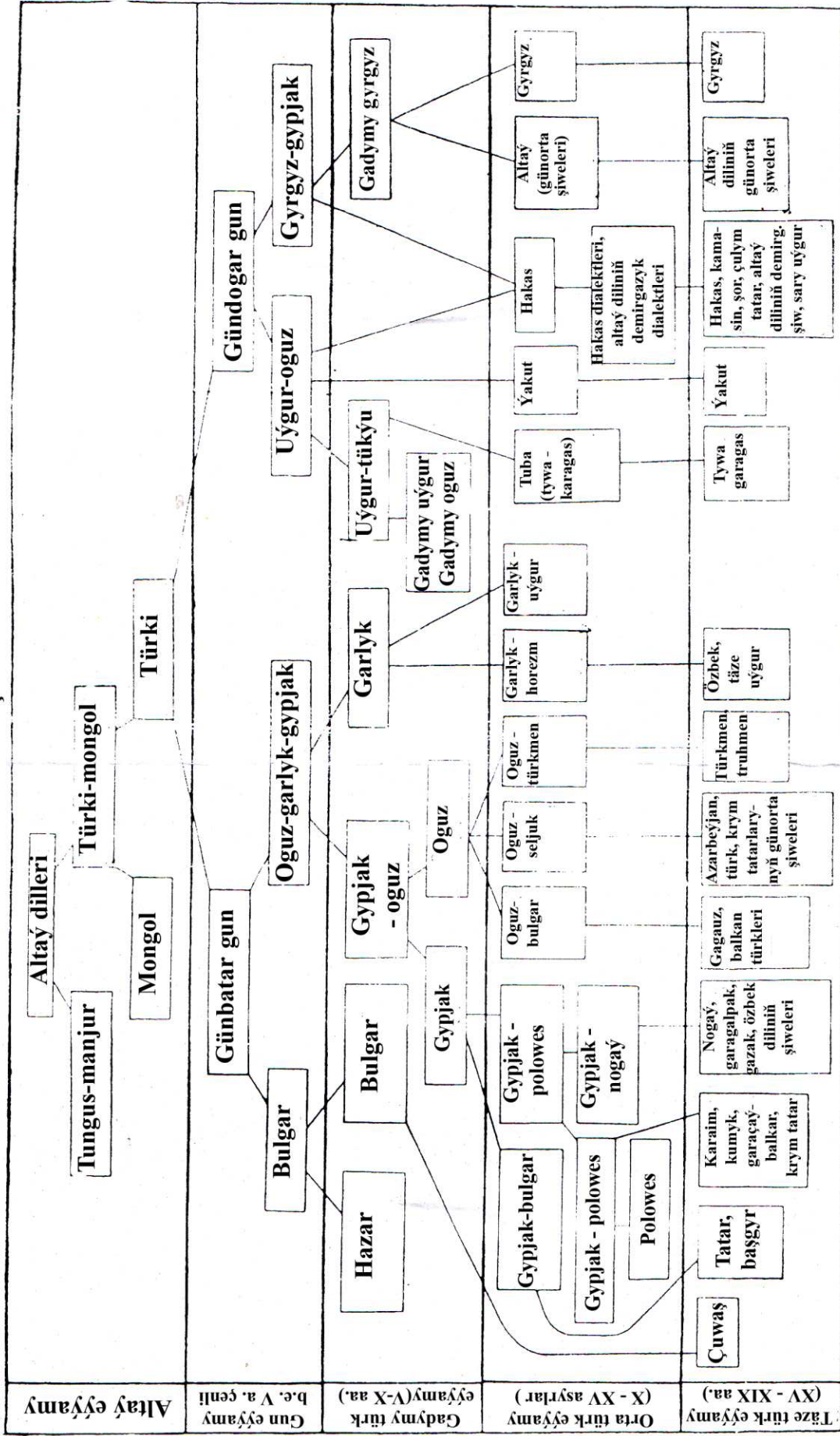
Amaly sapak üçin soraglar we ýumuşlar:

1. Türki dilleri toparlara bölüp öwrenen alymlardan kimleri tanaýarsyňyz?
2. N.A. Baskakowuň „Очерки истории функционального развития тюркских языков и их классификация“ diýen işi boýunça referat taýýarlamaly.
3. Türki dilleriň Gündogar gun we Günbatar gun dillerine bölünişiniň shemasyny çyzmaly.

Edebiýatlar:

- Баскаков Н.А. Очерки истории функционального развития тюркских языков и их классификация. Ашхабад, 1988.
- Баскаков Н.А. Введение в изучения тюркских языков. Москва, 1969.
- Weýisow B. Türkmen diliniň taryhy. Aşgabat, 2008.

TÜRKİ DİLLERİN ÖSÜŞİNİN UMUMY SHEMASY

GÜNDOGAR TÜRKİ DILLERİ

Türki dilli kowumlary bir döwlete birleşdiren kuwwatly **Gun** imperiýasynyň ikä: **Gündogar** hem **Günbatar** gun döwletlerine bölünmegi bilen b.e.I-II asyrlarynda türki dil umumylygy-da bölünipdir, olaryň diliniň fonetikasynda, leksikasynda, grammatik gurluşynda hem käbir özboluşly aýratynlyklar ýüze çykypdyr.

Gündogarda Orhon-Ýeniseý daş ýazgylaryny miras galdyran gadymy oguz hem uýgur taýpalarynyň birleşmeginden **uýgur-oguz**, gyrgyzlar bilen gypjak taýpalarynyň goşulyşmagyndan bolsa **gyrgyz-gypjak** dil umumylyklary emele gelipdir. Soňlugy bilen uýgur-oguz dil umumylygyndan tywa, hakas, şor, ýakut, sary uýgur; gyrgyz-gypjak dil umumylygyndan bolsa gyrgyz hem altaý dilleri döräp, häzir bularyň hersi özbaşdak ösüş ýoluna düşüpdir.

Tywa dili

Tywa dili gadymy oguz we gadymy uýgur, soňra mongol taýpalarynyň gatyşyp-garyşmagy, sowet döwründe bolsa rus diliniň güýçli täsiri astynda emele gelipdir. Ol häzirki wagtda Russiýanyň düzüminde awtonom respublika bolup ýaşayan tywalaryň ene dilidir.

XX asyryň ýigirminjy ýyllaryna çenli tywalylaryň öz edebi dili bolmandyr, ýazuw işleri, kitapdyr gazet-žurnallar mongol dilinde çykarylypdyr. Olar 1930-njy ýylda latyn, 1941-nji ýylda **Ө, У, Н** harplaryny artdyrmak bilen rus elipbiýine (krillisa) geçipdirler.

Tywa dilinde gadymy oguz diliniň täsiri saklanypdyr. Fonetikasynda 8 gysga we 8 sany goşalandyrylyp ýazylýan uzyn çekimli bar. Meselem: **бөөри** (böri), **көөк** (gök), **тоос** (dokuz). Sözüň başynda gadymy **ý** sesi **ç** sesine öwrülipdir: **чаас** (ýa:z), **чоок** (ýo:k), **чер** (ýer). Sözüň ortasynda (interwokal ýagdaýda) süýkeş **гъ** sesi düşürilip, ikinji (kombinator) uzyn çekimli ýüze çykypdyr: **баар** (bagyr), **сыын** (sugun), **оол** (ogul), **соок** (sowuk).

Leksikasyndaky sözleriň aglaba bölegi gadymytürki sözlerdir. **Нам** (partiýa), **чазак** (hökümet), **килгис** (bölüm) ... ýaly mongol sözleri-de, rus dilinden alnan **школа, класс, роман, диван, лампа** ... ýaly sözler-de köp. Täze düşüňjeleri **улуг хүн** (dync gün), **чагаг терге** (welosiped) ýaly aňlatmak meýli hem duýulýar.

Morfologiýasynda grammatik kategoriýalaryň aňladylyşynda hem gadymy aýratynlyklar saklanypdyr.

Degişliligiň aňladylyşy:

Birlik

Тебем (düýäm)

Тебең (düýäň)

Köplük

тебебис (düýämiz)

тебенер (düýäňiz)

Тебеси (düyesi)

тебеси (düyesi)

Düşüm goşulmalary:

1. Даг, мал
2. Дагның, малдың
3. Дагга, малга
4. дагны, малды
5. дагда, малда
6. Дагдан, малдан.

Sypatlarda kemlik dereje улуг – улугсымар, көөк – көөксүмер, узын – узынаарак; **artyklyk dereje** кызылгыр, ен улуг, сап-саарык, ап-аак ýaly aňladylyar.

Onluk sanlaryň aňladylyşynda hem käbir aýratynlyklar bar: үжен (üç on), дөртен (dört on), бежен (baş on), алдан (alty on), сөден (ýedi on), сезен (sekiz on), тозан (dokuz on).

At çalyşmalary, esasan, bizdäki ýaly: мен, сен, ол, бис, силер, олар.

Işliklerde inkärlik hem –ма/-ме, -ба/-бе, -па/-пе goşulmasy arkaly aňladylyar: мүнме, келбе (gelme), кеспе (kesme).

Işlik zamanlarynyň aňladylyşynda käbir aýratynlyklar bar.

Öten zaman: аптыр мен (aldym), аптур сен (aldyň), аптыр (aldy), аптыр бис (aldyk), аптыр силер (aldyňyz), аптырлар (aldylar);

Anyk häzirki zaman: көрүп тур мен (görüp durun);

Umumy häzirki zaman: көре дур мен (görüärin);

Geljek zaman: келир мен (gelerin), келбес мен (gelmerin) ... ýaly aňladylyar. (Seret: Ф.Г.Исхаков, А.Пальмбах. Грамматика тувинского языка. Москва, 1961).

Hakas dili

Hakas dili türki dilleriň Gündogar şahasyna degişli gadymy oguz, gadymy uýgur, soňra gyrgyz, gypjak taýpalarynyň gatyşyp-garylmagyndan emele gelipdir. Hakaslaryň aglabasy häzir Russiýanyň düzüminde Hakas awtonom welaýatynda ýaşaýar. Olar 1929-njy ýylda latyn, 1939-njy ýyldan soň rus (krillisa) elipbiýine geçipdir.

Fonetikasynda 9 gysga we 8 sany goşalandyrylyp ýazylýan uzyn çekimli bar. **E** sesi gypjak dillerindäki ýaly dar çekimli bolup, **i** sesine öwrülipdir, **men, sen** däl-de, **мин, син** aýdylyar. Sözüň başynda gadymky **ý** sesi **ç** sesine, **g** sesi **x** sesine

geçipdir. Meselem: **чыл** (ýyl), **чир** (ýer), **чити** (ýedi), **хара** (gara), **хызыл** (gyzyl), **хуш** (guş).

Leksikasynda mongol hem rus sözleri köp. Ýöne sözlük düzüminiň aglaba bölegini gadymy türki sözler tutýar.

Morfologiýasynda türkmen dili bilen köp umumylyklary bar. Atlarda köplük san –**лар -лер, –нар -нер, –дар -дер, –тар -тер** goşulmasy arkaly aňladylýar. Meselem: **маллар, чирлер** (ýerler), **аттар** (atlar).

Değişiligiň aňladylyşy:

Birlik	Köplük
чирим (ýerim)	чирібіс (ýerimiz)
чирин (ýeriň)	чирінер (ýeriňiz)
чирі (ýeri)	чирі (ýeri)

Düşüm goşulmalary:

1. Тура (öý)
2. Тураның (öýüň)
3. Турага (öýe)
4. Тураны (öýi)
5. Турата (öýde)
6. Туратаң (öýden)

Sypatlarda kemlik dereje: ак-агамдых (agymtyk); **artyklyk dereje: ахтаң ах** (akdan ak), **сапсарыг** (sap sary), **иң чаксы** (iň ýagşy) ýaly aňladylýar.

Sanlarda hem käbir aýratynlyklar bar: пир, ики, үс, төрт, пис, алты, читі, сигіс, тогыс, он, чибіргі, отыс, хырых, иліг, алтон, сигізон, тогызон, чўс.

At çalyşmalary: мин, син, ол, піс, сіпер, олар.

Görkezme çalyşmalary: пу, ол, тіді, андаг.

Sorag çalyşmalary: кем, наме, хайдаг, ханча . . .

Işlikleriň zaman goşulmalary

Häzirki zaman: -ча -че, -чадыр -чедир, -дыр -дір, -ир goşulmalary bilen aňladylýar: **одыр** (oty:r), **тур** (du:r), **чөр** (ýö:r), **ырлапча** (okaýar), **учухча** (uçýar), **санидир** (sanaýar), **килип** (gelýär), **парир** (barýar).

Öten zaman –ды -ты, -ган -ген goşulmalary bilen aňladylýar: **көрді** (gördi), **пілген** (bilen), **узуп чатхан** (uklap ýatan)

Geljek zaman –ар -ер goşulmasy bilen aňladylýar: **пілер** (biler).

Ýakut dili

Ýakut dili hem Gündogarda gadymy uýgur we oguz taýpalarynyň birleşmeginden emele gelipdir. Häzir ol, esasan, Russiýanyň düzümindäki Saha awtonom respublikasynda, Krosnoýarsk, Amur welaýatlarynda ýaşaýan ýakutlaryň ene dilidir.

Häzirki ýakut dilinde diňe gadymy oguz we gadymy uýgur taýpalarynyň däl, mongol, tungus, manjur, ewenk dilleriniň-de täsiri duýulýar.

Ýakutlar 1939-njy ýyldan bäri rus (kril) elipbiýinden peýdalanýarlar.

Fonetikasynda türkmen dilindäki ýaly 8 gysga, 8 sany etimologik uzyn çekimli, şeýle hem **ыа, уо, үө** ýaly giňelýän diftong häsiýetli fonemalary bar. Dodak sazlaşygy-da güýçli. Sözüň başynda bizdäki **ý** sesine derek **s** işjeň ulanylýar: **сиол** (ýol), **сиох** (ýok), **сүрөх** (ýürek). Çekimli we çekimsiz seslerinde tywa hem hakas dilleri bilen köp umumylyklara duş gelmek bolýar.

Leksikasynda gadymy türki sözler agdyklyk edýär: **күн** (gün), **ый** (a:ý), **атах** (aýak), **кыыс** (gy:z), **кихи** (kişi), **хара** (gara), **түөрт** (dö:rt) . . .

Sözlük düzüminde mongol hem rus sözleri köp. Rus sözleri, köplenç, ýakutlaryň öz aýdyşlary ýaly özleşdirilipdir: **хомпуот** (kompot), **табаар** (toward), **үрүүмкэ** (рюмка), **күлүүс** (ключ), **учуутал** (учител) . . .

Morfologiýasynda hem özboluşly aýratynlyklar bar. Atlaryň köplük san goşulmasy –**лар -лер, –нар -нер, –дар -дер, –тар -тер -тор** ... ýaly köp wariantly.

Değişlilik goşulmalary oguz dillerindäki ýaly:

Birlik:

Дьиэм (öýüm),

Дьиэн (öýüň),

Дьиэтэ (öýi),

Köplük:

дьиэбит (öýümüz).

дьиэkit (öýüňiz).

дьиэлэрэ (öýleri).

Düşüm goşulmalarynda hem oguz dilleriniň käbir aýratynlyklary bar. Meselem, ýöneliş düşüm –**a**, ýeňiş düşüm –**ы/ -ны**, çykyş düşüm –**тан/ -ттан** bilen aňladylýar.

İşlik zamanlarynyň aňladylyşy tapawutly. Häzirki zaman: ахым (açýaryn), **geljek zaman: ахаарым** (açarýn), **öten zaman: астым, аспытым, аспытым баар, аспыт** этим (açdym).

Gyrgyz dili

Gyrgyz dili gündogarda, esasan, gyrgyz, gypjak hem-de beýleki çarwa taýpalaryň birleşmeginden emele gelen gadymy türki dilidir. Gyrgyz dili Gyrgyzystanyň döwlet dilidir. Özbekistanda, Täjigistanda, Pakistanda, Owganystanda, Hytaýda, Mongoliýada hem gyrgyzlar köp.

Gyrgyz etnonimi hakda dürli garaýyşlar dowam edýär. K. I. Petrow bu sözi gyzyl manysyndaky **gyryk** hem-de köplük bildiren **–yz** goşulmasyndandyr diýse, A.N. Kononow ony gyzyl manysyndaky **gy:r** sözi bilen baglanyşdyrýar. N.A.Baskakow bolsa **gyrgyz** sözünü günortada ýaşayan oguzlar diýip düşündirýär. Türkmenistandaky **Gyzylgum çöli** (gyzylaryň gummy), **Gyzylsuw** (öňki Krasnowodsk), **Gyzylarbat** (gyzylaryň galasy), **Krasnoýarsk** (gyzyl jar), **Gyzyl deňiz**, Türkiýedäki **Gyzyl yrmak** toponimleri şol bir gadymy **Gyzyl** etnonimi bilen baglanyşykly bolsa gerek: Türkmen diliniň **surhy** şiwesiniň ady hem gyzyly manysyndaky täjik sözüdir. 1928-nji ýyla çenli Gyrgyzystanda arap elipbiýi ulanylypdyr.

ا ب پ ت ث ج چ د
 ر ز س ش غ ق ی گ
 گ ک م ن و و ه ل
 ي ء

1928-nji ýylda latyn elipbiýine geçilipdir.

A a	B b	C c	Ç ç	D d	E e	F f	G g
Ŋ ŋ	H h	I i	J j	K k	L l	M m	N n
Ŋ ŋ	O o	Ө ө	P p	Q q	R r	S s	Ş ş
T t	U u	V v	X x	Y y	Z z	Ь ь	'

1946-njy ýyldan bäri 36 harpdan ybarat kril elipbiýi ulanylýar.

А а	П п	И и	Ч ч
Б б	Р р	Й й	Ш ш
В в	С с	К к	Щ щ
Г г	Т т	Л л	Ъ ъ
Д д	У у	М м	Ы ы
Е е	Ү ү	Н н	Ь ь
Ё ё	Ф ф	Ц ц	Э э
Ж ж	Х х	О о	Ю ю
З з	Ц ц	Ө ө	Я я

Fonetikasynda türkmen dilindäki ýaly 8 gysga we 8 sany uzyn çekimlisi bar. Dodak sazlaşygy örän oňat saklanypdyr. Sözüň başynda **ý** çekimsizi **ж** sesine öwrülipdir: **жаксы** (ýagşy), **жаман** (ýaman), **жоок** (ýo:k), **жана** (ýene); **h** sesi düşürilipdir: **ар** (her), **азыр** (häzir), **эрекет** (hereket) . . .

Sözlük düzüminiň aglaba bölegini **капкак** (gapak), **кудук** (guýy), **боо** (ba:g), **жүк** (ýük), **муз** (bu:z), **уул** (ogul) . . . ýaly gadymy türki sözler tutýar. Onda mongol, arap, pars, rus sözleri-de ep-esli orun eýeleýär.

Morfologiýasynda hem oguz dilleriniň köp aýratynlyklaryna duş gelinýär.

Atlaryň köplük san goşulmasy –**лар -лер, -лор -лөр, –дар -дер, -дор –дөр, -тор –төр** . . . ýaly köp wariantly. Meselem: **уйгурлор, казактар, күндөр, тогуздор**.

Değişlilik goşulmalaryndaky umumylyklar:

Birlik	Köplük
АТЫМ (atym),	АТЫБЫЗ (atymyz)
АТЫҢ (atyň),	АТЫҢЫЗДАР (atyňyz)
АТЫ (aty),	АТЫ, АТЫНАР (aty, atlary)

Düşüm goşulmalaryna-da köp wariantlylyk häsiýetli. Eýelik düşüm goşulmasynyň –**ның, -ниң, -нуң, -нүң, –дың, -диң, -дуң, -дүң, –тың, -тиң, -туң, –түң**; ýöneliş düşümiň –**а, -е, -о, -ө, –га, -ге, -го, -гө, –ка, -ке, -ко, -кө**; ýeňiş düşümiň –**ны, -ни, -ну, -нү, –ды, -ди, -ду, -дү, -ту, -тү**; wagt-orun düşümiň –**да, –де, -до, -дө, –та, -те, -то, -тө, –нда, -нде, -ндо, -ндө**; çykyş düşümiň –**дан, -ден, –дон, -дөн, –тан, -тен, -тон, -төн** . . . wariantlary bar.

Çalyşmalar, esasan, türkmen dilindäki ýaly: **мен, сен, ал, биз, сиз, силер, алар, бу, ким, качан**. Olaryň **бул, шул, ушул, ошо, ошол** ýaly goşulyşan gadymy görnüşleri-de saklanypdyr.

Zaman goşulmalarynda käbir aýratynlyklar bar. Meselem: **häzirki zaman олтурам** (oturýaryn), **олтурабыз** (oturýarys), **жатам** (ýatýaryn), **билип турам** (bilip durun), **барып журат** (baryp ýörler); **öten zaman келдим** (geldim), **барган** (baran), **ойногондур** (oýnandyr), **жазыпдур** (ýazypdyr); **geljek zaman барамын** (bararyn), **барарсыз** (bararsyňyz) ýaly aňladylýar.

Amaly sapaklar üçin soraglar we ýumuşlar:

1. „Языки мира: Тюркские языки“ kitabyndan tywa, hakas, ýakut, gyrgyz dillerine degişli maglumatlary depderiňize ýazmaly.
2. Gündogar gun dillerine degişli tekstleri göçürmeli we olaryň häzirki türkmen dili bilen umumylyklaryny aýdyp bermeli.

1-nji tekst

1. Эрте-бурунгу түрктөрнүн амыдыралын болгаш маадырлыг чоруктарын бижип көргүскөн VI-VIII чүс чылдарнын Орхон-Енисей тураскаалдарынын сөзүглелдерин эрте-бурунгу түрк дылдан латынь үжүкче көжүргени, оларнын тыва болгаш турк дылдарже очулгалары бо номда кирген.
2. Даш көжээлернин бижимелдеринде Улуг түрк каганадынын үезинин улустарынын тура-соруу болгаш дээди күзелдери, сагыш-сеткилинин дүвүрели болгаш ыдыктыг чагыглары кадагалаттынып арткан.
3. Бо номну тюркологтарнын, төөгүчүлөрнин, чогаал шинчээчилеринин, башкыларнын, сургуулдарнын болгаш калбак номчукчуларнын кичээнгейинге бараалгаткан.

Tywa dilinden türkmençä terjimesi

1. Gadymy türkleriň durmuşyny we batyrlyk ýörişlerini ýazyp görkezen VI-VIII ýüz ýyllarynyň Orhon-Ýeniseý ýadygärlikleriniň gadymky türk dilinden latyn haty bilen göçürileni, olaryň tywa we türk dillerine terjimleri bu kitaba giren.
2. Daş ýazgylarynda beýik türk kaganatynyň ölkeleriniň ilaty we aýdan gözel öwütleri saklanyp galypdyr.
3. Bu kitap türkologlar, taryhçylar, edebiýatçylar, mugallymlar we giň okyjylar köpçüligine hödürlenýär.

2-nji tekst

1. Көп піліп ас чоохтап чөр.
2. Көп хынзаң чахсыны көрбессің.
3. Пір иргі нанчы, наа ікі нанчыдан артых.
4. Ахчаны хара күнге чыг.
5. Өдіжке алзаң, пай полбассың.
6. Чабал нименің соонча парзаң чахсы нимені таппассың.
7. Чахсыдан хаспа, чабалны итпе.
8. Түбі чох хазанны сугдап толдыр полбассың.

Hakas dilinden türkmençä terjimesi

1. Köp bilip, az sözläp ýör.
2. Köp çapsaň ýagşyny görmersiň.
3. Bir irki dost iki täze dostdan artyk.
4. Akjany (kümüş puly) gara gün üçin ýyg.
5. Karz alsaň, baý bolmarsyň.
6. Ýaman nemäniň (zadyň) soňundan barsaň, ýagşy zady tapmarsyň.

7. Ýagşydan gaçma, ýamany etme.
8. Düybi ýok gazany suwdan dolduryp bilmersiň.

3-nji tekst

Биһиги Дойдубут

1. Саха сирэ бэрт киэн дойду.
2. Манна элбэх ойуурдар, хайалар, улахан өрүстэр, элбэх үрэхтэр, күөллэр бааллар.
3. Биһиги өрүстэрбит бары хоту түһэллэр.
4. Саамай улахан өрүспүт Лена.
5. Кини уһуна түөрт тыһынча биес сүүс километр.
6. Кини эмиэ Хотугу Муустаах муорага түхэр.
7. Якутскай куорат Ленага турар.
8. Биһиги дойдубут бэрт тымныы дойду.
9. Сылга агыс ый муус,хаар турар.
- 10.Хоту сүрдээх буургалар түһэллэр.
- 11.Онно үс ыйга күн тахсыбат, үс ыйга күн киирбэт.
- 12.Саха сиригэр тыа бэрт үгүс.
- 13.Биһиги сирбит биэс уон түөрт бырыһыана ойуур.

Ýakut dilinden türkmençä terjimesi

Biziň ölkämiz

1. Saha ýeri örän giň öлке.
2. Munda ençe tokaýlar, gaýalar (daglar), ulakan derýalar, ençeme suwlar we köller bar.
3. Biziň derýalarymyz bary günorta akýar.
4. Iň ullakan derýamyz – Lena.
5. Uzynlygy dört müň baş ýüz kilometr.
6. Özi (ol) gündogarlygyna Buzly okeana guýýar.
7. Ýakutskiý şäheri Lena boýunda ýerleşýär.
8. Biziň ölkämiz örän garaňky öлке.
9. Ýylda sekiz aý bu:z, gar durýar.
- 10.Gaty gorkunç purgalar durýar.
- 11.Onda üç aýa çenli Gün dogmaýar, üç aýlap Gün girmeýär (batmaýar).
- 12.Biziň ýerlerimizde tokaý örän köp.
- 13.Biziň ýerimiziň elli dört göterimi tokaýlyk.

4-nji tekst

1. Азыр биздин планетада 6 миңден ашык тил бар. Ал тилдер тарыхы жактан бири-бирине жакын тектеш тилдер, же бири-биринен айырмаланган тектеш

эмес чет тилдер болушат. Тектеш тилдердин грамматикалык биримдиги менен негизги фонемалардын орток экендиги жана негизги сөздүк фондунун бирдейлиги ал тиллердин тарыхын бириктирип турат.

2. Азыркы заманда колдонулуп келе жаткан кыргыз, казак, өзбек ж.б. сыяктуу тектеш элдердин тили – улуттук тиллердин казыркы көрүнүшү. Булар орхон – енисей доорундагы байыркы бир тилдин диалектиге майдаланып, бузулушунан пайда болгон, ошол өткөн тилдин уландысы, же майда сыныгы болот деп түшүнүү керек.
3. 1828-жылда Тулага жакын Ясная Полнаяда Лев Николаевич Толстой жарык дүйнөгө келген. Анын тагдыры кызык: орус ак сөөктөрүнөн чыккан граф Толстойдун кийин дүйнөгө белгилүү жазуучу болушун ал учурда бир да киши боолголоп билүүгө чамасы жок эле. Узак өмүр жашаган бул сүрөткердин калеминен жаралган "Согуш жана тынчтык", "Анна Каренина" сыяктуу жана башка бир топ чыгармалар окурмандардын сүймөнчүлүгүнө айланып калды.

Gyrgyz dilinden türkmençä terjimesi

1. Häzir biziň planetamyзда 6 müňden-de köp dil bar. Ol diller taryhy taýdan bir-birine ýakyn diller hem-de bir-birinden tapawutlanýan kowumdaş däl dillerdir. Kowumdaş dilleriň grammatikasyndaky umumylyklar bilen fonemalardaky, sözlük fondundaky meňzeşlik ol dilleriň taryhyny birleşdirip dur.
2. Häzirki zamanda ulanylyp gelýän gyrgyz, gazak, özbek . . . we beýleki asyldaş halklaryň dili gadymky dilleriň häzirki görnüşi. Bular Orhon-Ýeniseý ýazgylaryndan öňki bir diliň dialektlere bölünmeginden peýda bolan, şol diliň galyndysy, bir ülşi diýip düşünmek gerek.
3. 1828-nji ýylda Tula ýakyn Ýasnaýa Polýanada L.N. Tolstoý ýagty jahana gelen. Onuň takdyry gyzykly: rus dworýanlaryndan çykan graf Tolstoýyň soň dünýä belli ýazyjy boljagyny şol döwürde bir adamyň-da biljek gümäny ýokdy. Uzak ömür süren bu söz ussadyňyň galamyndan dörän "Uruş we parahatçylyk", "Anna Karenina" we beýleki eserleri okyjylaryň söýgülerine öwrülip galdy.

Edebiýatlar:

- Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва, 1961.
- Грамматика хакасского языка. Москва, 1975.
- Грамматика современного якутского литературного языка. Фонетика и морфология. Москва, 1982.
- Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология мана фонетика. Фрунзе, 1980.
- Языки мира. Тюркские языки. Москва, 1997.

GÜNBATAR TÜRKİ DILLERİ

Türki dilleriň garlyk topary

Türki dilli çarwa taýpalary özüne birleşdiren türk-tükýu döwleti 580-nji ýylda Gündogar hem Günbatar hanlyklara bölünipdir. Günbatar tükýu döwletiniň ilatynyň aglaba bölegi garlyklar eken. Olar hakda Mahmyt Kaşgarly: "Garlyklar oguzlardyr" diýip ýazýar. Döwlet ilki uýgur taýpalarynyň, soňra gyrgyzlaryň eline geçýär. Uýgur we gyrgyz taýpalary bilen garyşan garlyklara diňe X asyrda öz döwletlerini gurmak başardýar. 944-nji ýylda Garahanlylar döwletiniň hökümdary Bugra han öz döwletini yslam döwleti diýip ygylan edýär. Garlyklaryň guran Garahanlylar döwletiniň ilaty Seljuklar döwründe gypjaklar, täjik-eýran dilli taýpalar bilenem goşulyşýar. Ýusup Balasagunlynyň "Kutadgu bilik", Mahmyt Kaşgarlynyň "Diwan lugat at-türk" eserleri, Ahmet Ýasawynyň hikmetleri, Ahmet Ýugnakynyň "Hibat ul-hakaýyk", Alynyň "Kyssa-i Ýusup", Rabguzynyň "Kysas ul-enbiýa", Horezminiň "Muhabbetnama" eserleri Garahanlylar döwletiniň çäklerinde "Hakaniýe türkçesinde", ýagny Orta Aziýa halklarynyň ulanan ortalık edebi dilinde ýazylan ajaýyp eserlerdir.

Ylmy edebiýatlarda häzirki uýgur, özbek hem salar dilleri türki dilleriň garlyk toparyna degişli edilýär.

Uýgur dili

Uýgurlar öz elipbiýleri bolan iň gadymy türki dillerden biri.

Uýgur etnonimi hakda dürli garaýyşlar bar. Abylgazy **uýgur** diýen ady Oguz hanyň goýandygyny, bu sözüň eýermek manysyndaky **uýmak** kökündendigini belläpdir. W.W. Radlow **uýgur** sözi birleşenler manysyndadyr – diýýär. Mahmyt Kaşgarly ony Zülkarneýn hakdaky rowaýat bilen baglanyşdyryp, **hoz horend, hoz hor** sözünüň soňra **uýgur** görnüşine gelendigini, onuň özi eklenýänler – awçylar manysyndaky sözdügi ýazypdyr.

Uýgurlar häzirki wagtda, esasan, Hytaý halk respublikasynyň Sinszyan awtonom etrabynda, Özbegistanda, Gyrgyzystanda, Gazagystanda, Türkmenistanda, Owganystanda, Saud Arabystanynda, Türkiýede ýaşaýarlar. Olary ýaşaýan ýerlerine görä Käşkäýlik (Kaşgarly), Turpanlyk (Turfanly), Ýäkändlik (Yarkentli), terenji diýlip hem atlandyrylar. Olaryň dili-de tä 1920-nji ýyla çenli Kaşgar dili, terenji dili atlandyrylan eken.

Uýgurlar hakdaky maglumatlara Altaý, Gun imperiýalary döwürlerinde hem duş gelinýär. Olar käbir işlerde göktürkleriň – gadymy tükýularyň dowamy hasaplanýarlar. Gyrgyzlar tarapyndan döwletleri ýykylansoň VIII-IX asyrlarda uýgurlar Orta Aziýanyň, Mongoliýanyň sähralaryna köpçülikleýin göç edýärler.

Garahanlylar döwletiniň çäklerinde garlyklar, oguzlar, gypjaklar we täjik-

eýran dilli taýpalar bilen garyşan uýgurlaryň dili garlyklaryň köp dil aýratynlyklaryny özüne siňdirip XVIII asyrdan özbaşdak ösüş ýoluna düşüpdür.

Fonetikasynda 8 çekimli, 26 sany çekimsiz fonema bar. Oguz dillerindäki ýaly çekimlilerde uzyn we gysga, inçe we ýogyn jübütlilik, singormanizm saklanypdyr. Dil ardy yzky kentlewik süýkeş **гъ** sesi sözün ähli orunlarynda gelip bilýär. Meselem, **таг, туг, бугдай, йалган, оргак**.

Olaryň ýokardan aşaklygyna ýazylan öz hatlary bolupdyr. Gadymy uýgur hatynda ýazylan „Kutadgu bilik“ poemasyň bir nusgasy, „Altyn ýaruk“ eseri biziň günlerimize gelip ýetipdir. Mongollar, manjurlar bu uýgur elipbiýinden soň-soňlaram peýdalanypdyrlar. Şamanlykdan el çeken uýgur taýpalary maniheý, budda, soňra musulman dinine geçipdirler. Orta asyrlarda olar arap, XX asyryň başynda latyn, 1947-nji ýyldan bäri 41 harply rus (krillisa) elipbiýinde ýazýarlar.

Leksikasynda umumytürki sözler agdyklyk edýär. **Манта** (manty), **сәй** (çaý), **ләгмән** (lagman) . . . ýaly hytaý dilinden, **бай, нөхәр** (nöker), **бахадур** (batyr) . . . ýaly mongol dillerinden, **канун, карар, жамийәт** (jemgyýet) . . . ýaly arap dilinden geçen sözler köp. Rus dilinden we onuň üsti bilen Ýewropa dillerinden geçen sözlerem ep-esli orun tutýar.

Morfologiýasynda oguz dillerine häsiýetli aýratynlyklara-da, gypjak dillerine mahsus aýratynlyklara-da duş gelinýär. Meselem, köplük san iki wariantly **–lar/ -ler** goşulmasy arkaly aňladylýar. Degişlilik goşulmalary-da oguz dillerindäki ýaly: **анам, анаң, анаси, анимиз, аниңиз, аниси, өйүм, өйүң, өйи, өйүмиз, өйүңиз, өйи**.

Düşüm goşulmalary gypjak dilleriniňkä ýakyn: **Халик, халикниң, халиккә, халикни, халиктә, халиктин**.

Işlikleriň zaman goşulmalarynda hem özboluşly aýratynlyklar bar. Häzirki zaman

–а/ -ә, -й, макта/ -мәктә; geljek zaman –ар/ -әр, макчы/ -мәкчи; öten zaman –ди/ -ти, –ар/ -әр, эди goşulmalary arkaly aňladylýar.

Özbek dili

Özbek dili türki dilleriň garlyk toparyna degişlidir.

Özbek etnonimini türkologlaryň aglabasy 1313-1340-njy ýyllar aralygynda Altyn Orda döwletine hökümdarlyk eden Özbek hanyň ady bilen baglanyşdyrýarlar. „Özbek – özüne bek“ atalar sözünden ugur alyp, A. Wamberi **özbek** sözünüň manysyny **öz** hem **beg** sözleri bilen özi-özüne beg, ýagny garaşsyz diýip düşündiripdir. D.Sinoryň pikiriçe, bu etnonim **oguz** we **bek** sözleriniň goşuluşmagyndan emele gelipdir.

Özbekler garlyk, gypjak we oguz taýpalarynyň birleşmeginden döräpdir. Olar XVI asyryň başynda Temirleňiň döwletini ýykyp, Türküstanda uly güýje öwrülipdirler.

1510-njy ýylda Şeýbany han Sefewi hökümdary şa Ysmaýyldan ýeňlensoň, özbekler dagap başlaýar. Bir bölegi Hywa baryp, Horezm hanlygynda ýomut türkmenleri bilen birleşýär. 1740-njy ýylda Buharany-da, Horezmi-de Nedir şa boýun egdirýär.

Özbekler, esasan, Amyderýa bilen Syrderýanyň aralygynda, Orta Aziýanyň iň hasylly ýerlerinde ýaşaýarlar. 1930-njy ýylda Özbekistanyň paýtagty Samarkantdan Daşkent şäherine göçürilýär.

1924-1990-njy ýyllar aralygynda Özbekistan SSSR-iň düzümindedi. 1990-njy ýylda ol özbaşdaklygyny gazandy. 1991-nji ýylyň iýun aýynda Özbekistan öz garaşsyzlygyny yglan etdi. Düzüminde Garagalpagystan awtonom respublikasy we 12 welaýat bar.

Özbekistan industrial-agrar ýurt. Milli girdejisiniň 75% töweregi ykdysadyýetden girýär. Nebit, gaz, sink, gürşun, altyn, alýumin, mis öndürilýär. Samolýot, oba hojalyk maşynlary çykarylýar. Pagtaçylyk, ýüpekçilik, miweçilik bilen meşgullanýan 250 müňden gowrak fermer hojalyklary bar.

Özbekistanyň 27 milliondan gowrak ilaty bar (2008-nji ýylyň hasabaty). Şonuň 80% özbeklerdir. Özbek dili Özbekistanyň döwlet dilidir. Özbek dili Türkmenistanda, Täjigistanda, Owganystanda, Gyrgyzystanda, Gazagystanda, Hytaýda ýaşaýan özbekleriň-de ene dilidir. Özbekler öz ene dilinden başga täjik hem rus dillerini-de kämil bilýärler.

Orta asyrlarda **çagataý dili, sart dili** . . . ýaly dürlüçe atlandyrylan häzirki özbek dili gelip çykyşy taýdan türki dilleriň garlyk toparyna girýär. Häzirki özbek dili:

- a) Fergana, Daşkent, Samarkant, Buhara, Syrderýa, Garşy sebitlerindäki sözüň başynda **j** däl-de, **ý** aýdýan garlyk asylly şiweleri;
- b) Garagalpagystan awtonom respublikasynda, Kaşkaderýa, Surhanderýa, Çyzzak, Nowaýy sebitlerinde ýaşaýan sözüň başynda **ý** ýerine derek **j** aýdýan gypjak asylly şiweleri;
- c) Horezmde we Daşogza ýakyn ýerlerde ýaşaýan oguz asylly, türkmenleşen şiweleri öz içine alýar.

Garlyk şiwelerinde курук ~ **куруг**, сарык ~ **сарыг** aýdylsa, gypjak we oguz şiwelerinde **гуры, сары** ýaly aýdylýar. Oguz şiwelerine uzyn we gysga çekimliler, singormanizm häsiýetli, söz başynda dymyk çekimsizler açyklaşyp, **таг, тепе, күз** däl-de, **да : г, дене, гү : з** ýaly aýdylýar.

Özbekler öz ene dilini orta asyrlardaky garlyk hem çagataý edebi dilleriniň dowamy, Garahanlylar we Çagataý döwletleriniň çäklerinde ýazylan baý edebi mirasyň mirasdüşerleri hasaplaýarlar.

Özbekler 1930-njy ýyla çenli arap ýazuwyny ulanypdyrlar. Soňra latyn, 1939-njy ýylda bolsa rus (krillise) elipbiýine geçipdirler. Häzirki wagtda Özbekistanda kril elipbiýi-de, latyn elipbiýi-de ulanylýar.

Q q	Қ қ
R r	Р р
S s	С с
T t	Т т
U u	У у
V v	В в
X x	Х х
Y y	Й й
Z z	З з
Ch ch	Ч ч
G' g'	Ғ ғ
O' o'	Ў ў
Sh sh	Ш ш
ng	Нг

Dil aýratynlyklary:

Özbek edebi diliniň fonetikasýnda 6 sany çekimli (и, э, а, о, у, ү) we 24 sany çekimsiz fonema bar.

Çekimlileriň inçe – ýogynlyk sazlaşygy-da, dodak sazlaşygy-da gowşapdyr.

Gadymy asyl uzyn çekimliler gysgalypdyr. Meselem: **мева, тузсиз, келабер.** Sözüň başynda dymyk çekimsizler açyga öwrülmändir: **керак, келин, тил, темир** we başgalar.

Dodaklandyryp aýdylýan **a** sesi bar, **baş, alma, ata . . .** ýaly sözler **boş, olma, ota** ýaly aýdylýarlar.

Morfologiýasynda hem özboluşly aýratynlyklar bar: Goşulmalary, köplenç, bir wariantly.

Degişlilik kategoriýasynyň aňladylyşy oguz dillerindäki ýaly: **китобим, китобинг, китоби, китобимиз, китобингиз, китоблари.**

Düşüm goşulmalarynda käbir aýratynlyklar bar: **бош (baş), бошинг, бошни, бошга, бошда, бошдан; Коли (goly), колининг, колини, колига, колида, колидан.**

Özbek dilinde **deňeşdirme, bilelik-gural** düşümleri hem bar: **койдей (goýun dek), сен билан (seniň bilen).**

Özbek dilinde işlik zamanlarynyň aňladylyşy-da köp dürli. Öten zaman: **келипмен, келипсен, келипди, келипмиз, келипсиз, келир(лар) hem-de**

келганмен, келгансен, келган, келганмиз, келгенсиз, келганлар, ишлап эдим, ишлар эдим . . . ýaly dürlüçe aňladylýar.

Häzirki zaman: келаман, келасан, келади, келамиз, келасиз, келадилар. Ёзямман, ёзясан, ёзяпти, ёзяммиз, ёзясиз, ёзяптилар. Келаетирман, келаетирсан, келаетир. Окиятирман, окиятирсан, окиятир, окиятирис, окиятирлар. Турибман, юрибсан, утирипсиз . . . ýaly aňladylýar.

Geljek zaman: кетаман, кетасан, кетади, кетамиз, кетасизлар, кетадилар. Көречекман, көречексен, көречек, көречекмиз, көречексиз, көречеклар . . . ýaly aňladylýar.

Habarlyk goşulmalaryň ulanyşynda hem aýratynlyklar bar. Meselem: келган эдим, келган эдиң, келган эди, көрип эдим, келаетган эдим, келар эдим . . .

Amaly sapak üçin soraglar we ýumuşlar:

- 1. Garlyk topar türki dillerden haýsylary bilýärsiňiz?**
- 2. Языки мира. Тюркские языки“ kitabyndan uýgur we özbek dillerine degişli bölümleri okap konspektirlemeli.**
- 3. Uýgur we özbek dillerdäki tekstleri göçüriň, bu dilleriň häzirki türkmen dili bilen umumylyklaryny we aýratynlyklaryny aýdyp beriň.**

1-nji tekst

1. Biz kim – mülki Turan, emiri Türküstanmyz. Biz kim – milletleriň iň kadymy we iň ulugy, türküň baş bogunymyz.
2. Raýat ahwalydan ägäh boldum, uluglaryny aga katarynda, kiçiklerini farzand ornuda kördüm.
3. Zynadan togulgan kişi özüge ýahşylyk kylgan adamga ýamanlyk kylmagynça dünýäden kitmeýdi.
4. Bir künlük adalat ýüz künlük tagat-ybadatdan afzal.
5. Kudratymyzga, şek-şübhäňiz bolsa, biz kurdurgan binalarga bakyň!
6. Ak bolsaň, ant içme!
7. Sözlegüwçi ger nadan erür, tinlegüwçi dana olsun!
8. Iň belent minara hem ýerden köteriledi.

(Emir Temir ögütleri (Toşkent, 1992) kitabyndan)

Özbek dilinden türkmençä terjimesi

1. Biz kim – Turan mülküniň Türküstanyň emiridir.
2. Raýat ahwalyndan ägä boldum, ululary aga hatarynda, kiçilerini perzent ornunda gördüm.
3. Zynadan doglan kişi özüne ýagşylyk eden adama ýamanlyk edýänçä dünýäden gitmeýär.
4. Bir günlük adalat ýüz günlük tagat-ybadatdan artyk.

5. Gudratymyza şek-şübhäñiz bolsa, biziñ gurduran binalarymyza bakyň!
6. Ak bolsañ, ant içme.
7. Eger sözleýiji nadan bolsa-da, diňleýiji dana bolsun!
8. Iň beýik minara-da ýerden göterilýär.

2-nji tekst

1. Agar kilmadi el himoýat sanga,
Uzingdin kerakdir şikoýat sanga.
2. Ajab saodat erur kolsa ýahşilik bila ot.
3. Boşni fido aýla ato koşiga,
Jismni kil sadka kyl ano boşiga.
Tun-kununga aýlagali nurpoş,
Birisin oý angla, birisin kuýoş.

(Emir Aly şiriñ (Nowaýynyñ) ganatly setirlerinden)

Özbek dilinden türkmençä terjimesi

1. Eger il hemaýat etmese saňa,
Özüňden şikaýat gerekdir saňa.
2. Ajaýyp bagtdyr galsa ýagşylyk hem at!
3. Başy pida eýle ata gaşyna,
Teni sadaka kyl ene başyna.
Tünüñi-künüñi eýledi nurpoş (ýagty)
Birisini aý bil, birisin kuýaş!

3-nji tekst

Эркин Куш

Малак каби гузал бир куш
Тол шохига келиб кунди.
Дедим: "Кушча, ёнимга туш,
Ёш кунглимга алам тулди.
Бир оз куйла, щеъринг суйла,
Махзун рухим канот коксин!
Сирли, гузал нагмаларинг
Амалимнинг шамин ёксин".

"Ёндим эркнинг савдосида,
Кафаслардан жуда бездим.
Бокчаларнинг хижронида
Юраги кон туткун эдим.

Куй, чакирма кукка учай,
Эркинликка энди чикай:
Бахор келиб, хар ёк кулди,
Чечакларни бир оз кичаи!"
Дея кушча хар ён бокди.
Тиник кукда канот кокди.

Айбек

Ўzbek dilinden türkmençä terjimesi

Erkin guş

Melek kimin bir gözel guş
Tal şahaga gelip gondy.
Diýdim: „Guşjagaz, ýanyma düş,
Ýaş köňlüme elem doldy.
Bir az saýra, şygryň sözle,
Mahzun ruhum ganat kaksyn.
Syrly, gözel nagmalaryň
Durmuşymyň şemin ýaksyn!“

„Ýandym erkiň söwdasynda,
Kapaslardan juda bezdim.
Bakjalaryň hijranynda
Ýüregim gan uýupdy.

Goý, çagyрма göge uçaýyn,
Erkinlige indi çykaýyn.
Bahar gelip, her ýan güldi,
Çeçekleri bir az guçaýyn.“
Diýip, guşjagaz her ýan bakdy
Dury gökde ganat kakdy.

4-nji tekst

Таң шамаллири

Йәлпүнүп өткән таң шамаллири

Бир дәм кешимда тохтап өтүңләр.
Йүрәк зарини, аһ вә дәрдини
Мәрһәмәт әйләп аңлап өтүңләр!

Ешип таглардин берип йәткәндә
Тәңри тегиниң итәклиригә,
Йипәк ромалдәк колунлар тәгсүн
Дәрт йеши тамган иңәклиригә.

(Курбан Барат)

Uyğur dilinden türkmençä terjimesi

Daň şemallary

Ýelpenip öten daň şemallary
Bir dem gaşymda durup ötüň.
Ýüregimiň zaryny, ah we derdini
Merhemet eýläp, aňlap ötüň.

Aşyp daglardan baryp ýetende
Taňry dagynyň eteklerine,
Ýüpek ýaglyk ýaly elleriň degsin
Dert ýaşy daman ýaňaklaryna.

Edebiyatlar:

- Насилов В.М. Грамматика уйгурского языка. Москва, 1940.
- Наджип Э. Н. Современный уйгурский язык. Москва, 1960.
- Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского языка. М.Ленинград, 1960.
- Языки мира. Тюркские языки. Москва, 1997.

TÜRKI DILLERİN GYPJAK TOPARY

Taryhy maglumatlara görä, çarwa gypjaklar milady ýylyndan öň Mongoliýada jebisleşip, ilki Gun, soňra Tükýü döwletleriniň düzümine giripdirler. Biziň eramyzyň başlarynda olar häzirki Gazagystanyň çäklerinde: gündogarynda kymaklar, günortada oguzlar, günbatarynda hazarlar bilen goňşy oturypdylar. Bularyň ýurdy **Deşti Kypjak** atlandyrylypdyr. Gypjaklar X asyrda Kawkaza, Gara deňziň kenarlaryna, günbatara tarap köpçülikleýin göç edýärler. Týanşan daglaryndan Dunaý derýasy aralykdaky sähralary eýeleýärler. Bu ýerlerde slawýanlar, wizantiýalylar, rumlylar, wengerler (kynyk ärler), bulgarlar bilen ýakyn gatnaşyga girýärler.

Deşti gypjakda kaňlylar (ata ili) bilen gatym-garym bolan bu ilaty gündogarlylar **gypjak**, Ýewropalylar **koman** (gumlylar), Ruslar bolsa **polowes** (sähraýylar) atlandyrypdyr. (Seret: Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Москва, 1967, 267 с.)

Gypjak etnoniminiň asylyky manysy unudylypdyr. Onuň manysyny alymlar **gabyjak, iki pyçak** . . . sözleri bilen baglanyşdyryp, dürlüçe düşündirýärler. Halk rowaýatyna esaslanmak bilen Mahmyt Kaşgarly gypjak sözüni Isgenderiň goşunyna eýermän galan göwreli aýalyň agaç gabyjagyna dolap gyşdan çykaran çagasynyň nesilleri diýip düşündiripdir. (Seret: Mahmud Koşgoriý. Dewon lugat at-türk. Toşkent, 1961). **Gabyk** sözüniň selle (peş, çalma) manysynyň bardygyny-da unutmak bolmaz. Gypjaklaryň teňnelerinde tugra hökmünde iki pyçak şekillendirilipdir. Käbir alymlar **gypjak** sözüniň etimologiýasyny **iki pyçak** sözleri bilen baglanyşdyrýar. Dürli garaýyşlar **gypjak** etnoniminiň has gadymydygyndan habar berýär.

XIII asyrda gypjaklaryň Altyn Orda döwletiniň çäklerinde galan esasy bölegi Kazan, Astrahan, Nogaý, Sibir hanlyklaryna tabyn edilipdir. Altyn Ordany Özbek hanyň (1312-1340), ylaýta-da onuň ogly Janybekiň dolandyran döwürlerinde (1342-1357) gypjaklaryň bir bölegi Müsüre Mamülk döwletiniň çäklerine göç edip, ol ýerde ýene oguz taýpalary bilen goşulyşýar. Gypjak dil umumylygynyň döremeginde oguz, garlyk, bulgar taýpa dilleri möhüm rol oýnapdyr. Şoňa görä-de Altyn Ordanyň döwlet dili gypjakça bolupdyr diýlen garaýyş örän şertlidir. XIII-XIV asyrlarda arassa gypjak dilinde ýazylan esere duş gelinmeýär.

Diňe Altyn Ordada däl, eýsem Müsürde ýazylan „Kitab-u majmy-ýe terjuman türki wa ajami wa mogoly wa farsy“ (XIII asyr), Abu Haýýan al-Garnatynyň „Kitaby al-idrak li-lisan al-atrak“ (XIV asyr), Jemaleddin at-Türkiniň „Kitabu bulgat al-muştak fil-lugati at-türk we al-kyfjak“ (XV asyr), „At tuhfat – uz zakiýa fil-lugat it-türkiýa“ (XV asyr) eserlerinde **oguz dil aýratynlyklary-da** ep-esli orun tutýar. Ol eserleriň oguz-gypjak edebi diliniň ýadygärlikleri hasaplanylmagy-da biziň pikirimizi tassyklaýar.

Alymlaryň gypjak dilleriniň leksik aýratynlygy hökmünde görkezýän sözleriniň aglabasy oguz dillerinde hem giňden ulanylýar. Olar türkmen diliniňem sinonimler hataryny baýlaşdyrypdyrlar. Meselem: **böri – gurt, çocka – doňuz, iýt – köpek, maňlaý – alyn, eşik – gapy, goz – jewiz, žiber – gönder, alt – ön, burun – öňürti, başga – özge, žakşy – eý, emdi – indi, daý – deý, deýin, kimin, şaý, şundaý – şeýle, eýle . . .**

Gypjak dilleriniň leksikasyna fin-ugor, slawýan, soňky münýyllykda arap hem pars dilleri-de güýçli täsir edipdir.

Fonetikasynda söz başynda **ç** sesi **ş,s** seslerine öwrülipdir.

Sözün başynda sonorly **m, n, r** sesleri ýörgünli däl. **w, f, h**, esasan, alynma sözlerde duşýar.

Dar dodak çekimlileri **u, ü** häsiýetli däl. Dodak sazlaşygy gowşak.

Morfologiýasynda hem käbir özboluşly aýratynlyklar bar:

Düşüm goşulmalary köp wariantly, emma olar gysgaldylyp ýa-da düşürilip ulanylmaýar.

Ortak işligiň **-gan/ -gen** goşulmasy ýörgünli. Gypjak dillerinde **-asy/ -esi, -myş/ -miş, -maly/ -meli** işlik formalaryna duş gelinmeýär.

Görkezilen dil aýratynlyklary boýunça türkologlaryň aglabasy häzirki gazak, garagalpak, nogaý, garaçay-balkar, gumuk, garaýym dillerini türki dilleriň gypjak toparyna degişli edýärler. N.A. Baskakowyň toparlara bölüşinde tatar hem başgyrt dilleri-de şu topara girizilipdir. (Seret: Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1969, 269 с.).

Gazak dili

Gazak dili Gazagystanyň döwlet dilidir, goňşy döwletlerde – Türkmenistanda, Özbegistanda, Gyrgyzystanda, Russiýada, Mongoliýada, Hytaýda, Owganystanda, Türkiýede ýaşayan gazaklaryň-da ene dilidir. Geçen asyryň otuzynjy ýyllaryna çenli (tä Gazagystan respublikasy yglan edilýänçä) gazaklar **sähraýy gyrgyzlar, gyrgyz – kaýsaklar** atlandyrylyp gelnipdir. 1929-njy ýyla çenli arap hatynda ýazypdyrlar, soňra latyn, 1940-njy ýylda özüne mahsus harplary artdyrmak bilen rus elipbiýine geçipdirler.

Fonetikasynda 9 çekimli, 26 çekimsiz fonema bar. Uzyn çekimliler häsiýetli däl. Bizde uzyn çekimli bilen aýdylýan sözler **кесе** (käse), **шай/шей** (çaý), **тастау** (da:şlamak) . . . ýaly gysga aýdylýar.

Gazak diline **ý//ž, ş//s, ç//ş** taryhy ses gezekleşmeleri häsiýetli: **жигит** (ýigit), **жок** (ýo:k), **жел** (ýel), **жүк** (ýük), **ас** (aş), **бас** (baş), **киси** (kişi), **мысык** (pişik), **есек** (eşek), **асык** (açyk), **ағас** (agaç) . . .

Sözün başynda ulanylýandymyk çekimsizler oňat saklanypdyr. Meselem: **köz** (göz), **kel** (gel), **kül** (gül), **til** (dil), **teñiz** (deňiz). Tersine, **p** sesi açyk **b** sesine öwrülip, **балау** (palaw), **бияз** (piýaz), **болат** (polat) ýaly aýdylýar.

Sözün soňunda dilardy süýkeş **g** sesi **u**, **w** seslerine öwrülipdir. Meselem: **тау** (da:g), **бaw** (ba:g) . . .

Аа	Пп	Ии	Чч
Әә	Рр	Йй	Шш
Бб	Сс	Кк	Щщ
Вв	Тт	Ққ	Ъъ
Гг	Уу	Лл	Ыы
Ғғ	Ұұ	Мм	Іі
Дд	Үү	Нн	Ьь
Ее	Фф	Ңң	Ээ
Ёё	Хх	Оо	Юю
Жж	Һһ	Өө	Яя
Зз	Цц		

Sözlük düzümindäki sözleriň aglaba bölegi umumytürki sözlerdir. Meselem: **Шыгыс шыкпай, кирис кирмес.** (Çykdaýy çykman, girdeji girmez.)

Әрекет көп, бирак берекет жок. (Hereket köp, ýöne bereket ýok.)

Gazak dilinde arap, pars, hem rus sözleri-de köp. Olar, köplenç, gazak diliniň fonetikasyna tabyn edilip ulanylypdyr. Meselem: **үкимет** (hökümet), **өкимет** (häkimiýet), **ғылым** (ylym), **илим** (bilim), **жумыскер** (işçi), **билимпаз** (alym), **жарнама** (bildiriş), **аурухана** (keselhana) . . .

Morfologiýasynda hem özboluşly aýratynlyklar bar.

Atlaryň köplük san goşulmasy **-lar/ -ler, -dar/ -der, -tar/ -ter** . . . ýaly köp wariantly: **үйлер** (öýler), **биздер** (bizler), **аттар** (atlar).

Degişliligiň aňladylyşy türkmen dilindäki ýaly.

Birlük:

Басым (başym),

Басың (başyň),

Басы (başy),

Köplük:

басымыз (başymyz).

басыңуз (başyňyz).

басы (başy).

Gazak dilinde düşümleriň sany 7, onda bilelikdelik we gural düşümi-de bar.

Sypatlaryň kemlik derejesi **кызгылт** (gyzgylt), **саргылт** (sargylt), **акшыл** (akşyl), **көкшил** (gökşül) ýaly aňladylýar.

Sanlaryň aňladylyşynda diňe fonetik aýratynlyklar bar: **бир, еки, үш, төрт, бес, алты, жети, сегиз, тогуз, жаирма, алпыс, жетпис, сексен, токсан, жүз, үштен бир, үштүң бири.**

Gazak dili çalyşmalara baý. Onda **мен, сен, ол, биз, сиздер, ана, анау (ol), ким, не, немене (näme), канша, кандай, кайда, кашан (haçan), неге (näme üçin), биреу, ерким, ешким, ешбир...** ýaly çalyşmalara duş gelinýär.

Hallar –**ша/ -ше, -дай/ -дей, -дайын/ -дейин** goşulmalary bilen ýasalýar: **казакша, таудай** (dag ýaly).

Işliklerde ýokluk-inkärlik türkmen dilindäki ýaly –**ma/ -me** goşulmasy, isimlerde **emes** sözi arkaly aňladylýar. Meselem, **жүрме** (ýörme), **кәри эмес** (garry däl), **келген эмес** (gelmedi).

Işligiň buýruk formasyna ýöňkeme goşulmasynyň **келиңиз** (geliň), **тыңдаңыз** (diňläň) ýaly iki gezek goşulyşyna duş gelinýär.

Tatar dili

Tatar etnonimi örän gadymy. Oňa Ta-ta / Da-da görnüşinde hytaý çeşmelerinde, tokuz tatar ady bilen Oguz-Orhon daş ýazgylarynda hem duş gelinýär. Tatarlaryň 9 sany türk boýunyň birisidigini, olaryň mongolça sözleşendiklerini Reşiteddin hem belläp geçipdir. Türkologlaryň aglabasy bu etnonimi gelmişek manysyndaky **ýat** (ýat>dat>tat) we **är** sözleriniň birleşmeginden dörän bolsa gerek diýip çaklaýarlar.(Deňeşdiriň: **suwar** (suw+är), **mişer** (meşe+är), **awar** (aw+är), **sakar** (sak-ar)).

Itil we Kama derýalarynyň kenaryna türki dilli gunlar, suwarlar baryp biziň eramyzyň başlarynda göçüp gelipdirler. V-VI asyrlarda olar Türküstandan gelen gypjak taýpalary bilen goşulyşýarlar. IX-XII asyrlarda gülläp ösen Bulgar döwleti 1220-nji ýylda Altyn Orda tabyn edilýär. Çingiz hanyň agtygy Baty handan soňra döwlet Temirleňiň eline geçýär. Ondan soň ýene Kazan, Kyrym, Astrahan, Kasym, Sibir, Nogaý hanlyklaryna bölünýär. Kazan hanlygy gazaply şa Iwan Groznyý döwründe (1552-nji ýylda) Russiýa birleşdirilýär.

Ýewropalylar ilki Altyn Ordanyň, 1552-nji ýyldan soňra bolsa Russiýanyň düzümindäki türki dilli musulman ilaty umumy at bilen **tatar** atlandyrypdyrlar. Olara ýaşaýan ýerleri boýunça Kazan tatarlary, Kawkaz tatarlary, Kyrym tatarlary, Sibir tatarlary ýaly at beripdirler.Deşti Gypjakda, Gara deňiz – Hazar aralygynda ýaşan ilat bu gün özlerini **garaýym, kyrymçak, garaçay-balkar, gumuk** atlandyrýar. Itil (Wolga) – Ýaýyk (Ural) derýalarynyň boýlarynda oturan ilat **tatar, başgyrt** atlaryny alypdyr.

Oktýabr rewolýusiýasy netijesinde 1920-nji ýylyň 5-nji maýynda Tatarystan respublikasy döredilýär. SSSR dargandan soň 1990-njy ýylyň 30-njy awgustynda Tatarystan garaşsyzlygyny yglan edýär. Ol 1994-nji ýyldan bäri Russiýa federasiýasynyň düzüminde özerkli respublika hasap edilýär.

Tatarystanda nebit, gaz, maşyn gurluşygy ösen. Kamaz ýük maşynlary, uçarlar, dikuçarlar, harby tehnikalar öndürilýär.

Türki dilleriň gypjak toparyna degişli edilýän tatar dili Tatarystan respublikasynyň döwlet dilidir.

Tatarystanda 1927-nji ýyla çenli ähli edebiýatlar arap elipbiýinde ýazylypdyr, soňra latyn, 1940-njy ýyldan 1999-njy ýyla çenli rus elipbiýini ulanypdyrlar. 1999-njy ýylyň sentýabrynda latyn elipbiýine geçipdirler.

1.	A, a	a	19.	N, n	en
2.	Ə, ə	ə	20.	Ň, ň	eň
3.	B, b	be	21.	O, o	o
4.	C, c	ce	22.	Ө, ө	ө
5.	Ç, ç	çe	23.	P, p	pe
6.	D, d	de	24.	R, r	er
7.	E, e	e	25.	S, s	es
8.	F, f	ef	26.	Ş, ş	şa
9.	G, g	ge	27.	T, t	te
10.	Ğ, ğ	ğ ı	28.	U, u	U
11.	H, h	he	29.	Ü, ü	ü
12.	I, ı	ı	30.	V, v	ve
13.	İ, i	i	31.	W, w	wı
14.	J, j	j	32.	X, x	xa
15.	K, k	ke	33.	Y, y	y
16.	Q, q	qa	34.	Z, z	ze
17.	L, l	el			
18.	M, m	em			

Türkologiýa ylmy ösen. 1804-nji ýylda açylan Kazan uniwersitetiniň alymlary türki dilleri, gadymy hem orta asyr türki dilli edebiýaty öwrenmekde uly iş etdiler. Tatar alymlary XIII asyra çenli ýazylan türki dilli edebiýaty ortalık miras hökmünde öwrenýärler.

Häzirki zaman tatar dilinde 9 çekimli we 28 sany çekimsiz fonema bar.

Çekimlileriň inçe-ýogynlyk sazlaşygy gowşapdyr, onda garyşyk çekimlili sözler ep-esli orun tutýar. Sözüň başynda dymyk çekimsizler oňat saklanypdyr: **тав** (dag), **тимер** (demir), **тел** (dil), **күл** (gül), **килен** (gelin), **көр** (gör) . . .

Sözün ortasynda dymyk **k** çekimsizi süýkeş **g** sesine geçipdir: **тугуз** (dokuz), **сигиз** (sekiz), **үгез** (öküz), **игин** (ekin), **тиги** (teke). . . Süýkeş **g** sesi bolsa **ý** ýa-da **w** seslerine öwrülipdir: **үйрен** (öwren), **түйме** (düwme), **авыз** (agyz).

Çekimli seslerinde hem käbir özboluşly aýratynlyklar ýüze çykypdyr. Onda giň çekimliler dar çekimlilere öwrülipdir: **ун** (on), **углан** (oglan), **түрт** (dört), **күз** (göz), **сүз** (söz); Tersine, dar çekimlilerde giň çekimlilere öwrülmeýli duýulýar: **кош** (guş), **тор** (tur), **өч** (üç) . . .

Sözlük düzüminde arap, mongol, rus dillerinden geçen sözler ep-esli orun tutýar.

Morfologiýasynda oguz dilleri bilen umumylyklar köp.

Degişliligiň aňladylyşy:

Birlik:

Телем (dilim), этим (atam).

Телең (diliň), этиң (ataň).

Теле (dili), этисе (atasy).

Köplük:

Телебиз (dilimiz), этибиз (atamyz).

Телегиз (diliňiz), этигиз (ataňyz).

Теллери (dilleri), этилери (atalary).

Düşüm goşulmalary:

1. Кул (gol)
2. Кулның (goluň)
3. Кулга (gola)
4. Кулну (goly)
5. Кулда (golda)
6. Кулдан (goldan)

Işlik zamanlarynyň aňladylyşynda hem käbir aýratynlyklar ýüze çykypdyr.

Öten zaman **барганмин, баргансин, барган, барганбез, баргансез, барганлар; очтым** (uçdum), **очтың** (uçduň), **очты** (uçdy), **очтык** (uçdyk), **очтылар** (uçdular) . . . ýaly aňladylýar.

Häzirki zamanyň aňladylyşy: **эшлим** (işleýärim), **эшлисең** (işleýärsiň), **эшли** (işleýär), **эшлибез** (işleýäris), **эшлисез** (işleýärsiňiz), **эшлилер** (işleýärler).

AMALY SAPAKLAR ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR:

1. „Языки мира. Тюркские языки“ kitabyndan gazak we tatar dilleri hakdaky bölümleri göçürip alyň.
2. Gazak hem tatar dillerindäki tekstleri deňeşdirip, häzirkі türkmen dili bilen umumylyklaryny we aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

1-nji tekst

Кымыз

«Ауруга ем, саууга куат дәрі кымыз» деді Жамбыл атамыз. Кымыз казак халкының ұлтық, тағамдарының ішіндегі ең құрметті дастарқан дәмінің бірі. Ол тек қана бие сүтінен ашытылады. Әдетте сауылатың биелер сака бие, кулық бие, қысырақ бие деп үшке бөлінеді. Сака бие – бірнеше құлындаған, бұрыннан саулып келген бие. Кулық – құнажын немесе дөнежін жасында алғаш құлындаған бие. Ал, қысырақ бие деп, өткен жылы кейбір себептермен қысыр қалған, құлын орнына тайы (былтырғы құлыны) еміп жүрген биелерді айтады. Биыл құлындамағанмен тайы еміп жүргендіктен ондай биелер сауыла береді. Көктемде және шілде айларында биелер жиі сауылады.

Биені бие көнекке немесе ағаштан істеп ысталған бие шелекке сауады, әдетте бие саууга бұрыннан үйренген әйелдер ғана шығады.

Жаңа сауылған бие сүтін сүзгіден өткізіп, жылы кезінде күбідегі немесе сабадағы саумалдың үстіне құяды. Содан соң оны міндетті түрде 30-40 минут пісіп, аузын байлап не тығындап ұстаған.

Gazak dilinden türkmençä terjimesi

Gymyz

„Syrkawa em, saga kuwwat, däri-derman gymyz“ diýdi Jambyl atamyz.

Gymyz gazak halkynyň milli tagamlarynyň içindeki iň hormatly desterhan nygmatynyň biri. Ol diňe baýtal süýdünden ajadylyp taýýarlanylýar.

Adatça sagylýan baýtallar saka baýtal, kulyk baýtal, gysrak baýtal diýip üçe bölünýär.

Saka baýtal – birnäçe gulunlan, öňden saglyp gelen baýtaldyr.

Kulyk baýtal – gunajyn ýa-da dönejin ýaşynda ilkinji gezek gulunlan baýtaldyr.

Gysrak baýtal diýip bolsa, öten ýyl käbir sebäpler bilen gysyr galan, gulun ornuna taýy (öňki guluny) emip ýören baýtallara aýdylýar. Bu ýyl gulunlamasa-da taýy emip ýörensoň onuň ýaly baýtallar-da saglyberýär.

Alabaharda we ýaz aýlarynda baýtallar oňat sagylýar. Baýtal könege ýa-da agaçdan ýasalan çelege sagylýar, adatça, baýtal sagmaga diňe öňden öwrenen aýallar çykýarlar.

Täze saglan baýtal süydi süzgüçden süzülip, ýyly wagtynda güpüdäki ýa-da sabadaky öňki saglan süýdün üstüne guýulýar. Şondan soň ony 30-40 minut bişirip, agzyny baglap dikläp goýmaly.

2-nji tekst

Туган тел

И туган тел, и матур тел, әткәм-әнкәмнең теле!
Дөнъяда күп нәрсә белдем син туган тел аркылы.
Иң элек бу тел белән әнкәм бишектә көйлегән.
Аннары төннәр буге әбкәм хикәят сөйләгән.
И туган тел! һәрвакытта ярдәмең белән синең.
Кечкенәдән аңлашылган шатлыгым, кайгым минем.
И туган тел! Синдә булган иң лек кылган догам:
Ярлыкагыл, дип, үзем хәм әткәм-әнкәмне . . . Ходам.

(Габдулла Тукай)

Tatar dilinden türkmençä terjimesi

Ene dil

Eý ene dil, eý gözeli dil, atam-enemiň dili!
Dünýäde köp närsä bildim sen ene dil arkaly.
Iň ilki bu dil bilen enem bişekde (sallançakda) hüwdülän.
Ondan soň bütün gije mamam hekaýat sözlegen.
Eý ene dil, her wagtda ýardamyň bilen seniň
Kiçijiklikden (çagalykdan) düşünen şatlygym-gaýgym meniň/
Eý ene dil, sende boldy iň ilki kylan dogam:
Ýalkagyl diýip özümi hem atam-enemi, Hudaýym.

Edebiýatlar:

- Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-Ата, 1962.
- Современный татарский литературный язык. Москва, 1969.
- Языки мира. Тюркские языки. Москва, 1997.

TÜRKI DILLERİN OGUZ - TÜRKMEN TOPARY

Oguz etnoniminiň asylky manysy hakda türkologiýada heniz gutarnykly bir pikire gelnenok. Onuň gelip çykyşyny süýt manysyndaky **owuz**, Amyderýa manysyndaky **oks** (üňüz), hatda **öküz** sözi bilenem baglanyşdyrýarlar. Ähli Oguznamalarda oguzlar ikä: **boz oklara** we **üç oklara** bölünýärler. Bu fakt bize **oguz** etnoniminiň aslynyň **ok** sözi bilen baglanyşykly bolandygyny çaklamaga esas berýär.

Oguz hanyň ogullary Gün hanyň, Aý hanyň, Ýyldyz hanyň, Dag hanyň, Deňiz hanyň, Gök hanyň nesilleri ilki 6 bodun (boý) eken. Kök türk imperatorlygy zamanasyna degişli Orhon-Ýeniseý daş ýazgylarynda 9 oguz boýy hakda aýdylýar. Gutlug Iltiriş han (681-691 ý.) döwründe oguzlar **ON OK** ady bilen tanalypdyr.

XI asyryň görnükli alymy Mahmyt Kaşgarly özlerini türkmen hasaplan oguz boýlarynyň 24-siniň diňe atlaryny däl, eýsem mallaryna goýan tagmalaryny-da ýazyp görkezipdir. (MK., I, 89). XIV asyryň görnükli taryhçysy Reşideddin oguz boýlarynyň atlarynyň aňladan manylaryna özüçe düşündiriş beripdir: **kaýy** – gaýym, **baýat** – döwletli, **alka ewli** – ugurly, işi rowaç, **kara ewli** – gara öýli, **ýazyr** – ülkeleriň häkimi, **awşar** – aw höwesli, **çawyndyr** – şöhratly, **çebni** – urşagan, **baýyndyr** – nygmatly, **bekdili** – begini söýen, **igdir** – gahryman, **kyzyk** – kuwwatly, gaharjaň we ş.m. Abylgazy-da özüniň „Şejere-i terakime“ eserinde rowaýatlara esaslanyp, Oguz hanyň 6 oglundan bolan 24 agtygynyň nesilleri hasaplanylýan oguzlar hakda gymmatly maglumatlar beripdir. Orta asyr alymlarynyň işlerinde atlary agzalan oguz boýlarynyň aglabasy türkmen halkynyň düzümine siňipdir. Olaryň belli bir bölegi türk, azerbaýjan, gagauz halklarynyň düzüminde hem duşýar.

Oguz boýlary dürli taryhy döwürlerde diňe gypjak, garlyk, bulgar taýpalary bilen däl, eýsem türki dilleriň gündogar gun şahasyna degişli taýpalar bilenem goşulyşypdyrlar. Türkmen etnonimlerini ýörite öwrenen görnükli türkolog S. Atanyýazow diňe gyrgyz halkynyň düzüminde 39 sany türkmen tire-taýpa atlaryna duş gelendigini belleýär. (Seret: С.Атаныязов. Словарь туркменских этнонимов. Ашгабат, Ылым, 1988. S. Atanyýazow. Türkmen şejeresi. Aşgabat, Ylym, 1989).

Taryhdan bilşimiz ýaly, X – XIII asyrlarda oguz taýpalarynyň Hazar sebitlerinden (Deşti Oguzdan) täze ýerlere: Eýrana, Wolga boýlaryna, Kawkaza, Kiçi Aziýa, Gara deňiz boýlaryna, Arap ülkelerine köpçülikleýin göç etmekleri we şol ýerlerde mesgen tutup, ýerli halklar bilen gatnyşmaklary başlanýar. Bu ýagdaý gypjak taýpalarynyň zor salmaklary netijesinde Syrderýa boýundaky Oguz ýabgu (baýgu) döwleti ýykylandan soňra has-da güýçlenýär. Oguz ýabgusynda sübaşy (goşunbaşy) asly oguzlaryň kynyk boýundan bolan Seljuk, onuň üç ogly: Ysraýyl, Mikaýyl, Musa we agtyklary Togrul, Çagry, Dawut oguz taýpalarynyň täze ýerlere göçmeklerine ýolbaşçylyk edýärler. Daňdanakan söweşinde Gaznawylar ýeňlenden

soň Togrul beg hökümdar saýlanylýar. Çagry beg bile Musa Merwde, Hyratda galýarlar. Bütün Eýran, Yrak, Siriýa, Mäsür, Anadoly seljuklaryň eline geçýär. Seljuk döwleti soňra Alp Arslan (1063-1072), Mälik şa (1072-1092), Soltan Mesgut hem Soltan Sanjar tarapyndan dolandyrylýar. X-XIII asyrlarda bolup geçen bu wakalar, göçe-göçlükler oguzlaryň diňe eýran we arap dilli halklar bilen däl, eýsem türki dilli gypjak, garlyk, bulgar taýpalary bilenem gatyşmagyna sebäp bolypdyr. Orta asyr oguz taýpalary türk, azerbaýjan, gagauz dilleriniň emele gelmeginde hem esasy rol oýnapdyrlar.

Alymlar oguz dillerini beýleki türki dillerden tapawutlandyryýan aýratynlyklar hökmünde şu aşakdakylary belleýärler:

1. 8 sany gysga we 8 sany gadymy türki uzyn çekimlileriň saklanmagy: **at-a:t, ot-o:t, gyz-gy:z, gurt-gu:rt, it-i:t, süri-sü:ri, öt-ö:t** we ş.m.
2. Söz başynda dymyk çekimsizleriň açyklamagy: **kör-gör, til-dil, kel-gel, tana-dana, palta-balta, çylka-jylka** we ş.m.
3. Söz başynda ý sesiniň düşüp galmagy: **ýigde-igde, ýyrak-yrak, ýüzärlik-üzärlik, ýemek-iýmek** we ş.m.
4. Söz ortasynda dymyk çekimsizleriň açyklamak meýli: **takuk-taguk-tawyk-towuk, kak-kagurmak-gowurmak, atak-adak-aýak, kuduk-guýy** we ş.m.
5. Süýkeş **g** çekimsiziniň söz soňunda giň çekimlilerden soňra saklanmagy (**da:g, beg**), dar çekimlilerden soň düşüp galmagy: **ulug-uly, saryg-sary, yssyg-yssy** we ş.m.

Türki dilleriň grammatik gurluşynyň örän durnuklylygyna garamazdan oguz dillerinde bu meselede hem käbir özboluşly aýratynlyklara duşmak bolýar.

1. Eýelik düşümiň **-nyň/ -niň we -iň/ -yň/ -ň** goşulmalarynyň parallel ulanylmagy.
2. Ýeniş düşümiň doly we gysgalan görnüşleriniň **-ny/ -ni/ -yn/ -in/ -n** gabat gelmegi.
3. Ýöneliş düşümiň **-ga/ -ge** goşulmasyna derek **-a/ -e, -na/ -ne, -ýa/ -ýe** goşulmalarynyň ulanylyşy.
4. Işligiň isleg formasynyň **-gu/ -gü** formasyna derek **-asy/ -esi** goşulmasynyň işjeňligi.
5. Ortak işlikleriň gypjaklardaky **-gan/ -gen** formasyna derek **-an/ -en, -myş/ -miş** goşulmalarynyň işjeňligi: **kelgen-gelen, gelmiş, algan-alan, almyş** we ş.m.
6. Iş atlaryny ýasamak üçin **-uw/ -üw** bilen birlikde **-ma/ -me, -ýyş/ -ýiş** goşulmalarynyň-da giňden ulanylmagy: **okuw-okama-okayış** we ş.m.
7. Işligiň geljek zamanynyň birinji yönkemesiniň **berermiz däl-de, bereris** ýaly aňladylyşy we başgalar.
8. Mälim geljek zamanyň **-jak/ -jek, -ajak/ -ejek** goşulmaları bilen aňladylyşy.
9. **-idi/ -imiş** habarlyk goşulmalarynyň häsiýetliligi.
10. Sypatlaryň deňeşdirme derejesinde **-rak/ -räk** goşulmasynyň işjeňligi.

Alymlar gypjak dillerindäki **burun, böri, kol, maňlaý, iýt, başka, eşik, ýagşy** sözlerine derek **ilgeri, gurt, el, alyn, köpek, özge, gapy, iý** . . . sinonimleriniň işjeň ulanylyşyny oguz dillleriniň leksiki aýratynlygy hasaplaýarlar.

„Oguznama“, „Gorkut ata“, „Görogly“ eposlary oguz eposlary hasaplanylýar.

X-XIII asyrlarda emele gelen oguz-türkmen, oguz-seljuk, oguz-bulgar toparlarynyň-da her biriniň dillerinde käbir aýratynlyklar ýüze çykydyr. Häzirki wagtda oguz asyly türkmen, türk, azerbaýjan, gagauz dilleriniň her birisi aýratyn dil hökmünde tanalýar. Şoňa görä olary özara tapawutlandyran, hersini aýratyn dil hasaplamaga esas berýän dil aýratynlyklaryna aýry-aýrylykda seredip geçeliň.

Türkmen dili

Türkmen dili Türkmenistanyň döwlet dilidir. Ol goňşy döwletlerde: Özbegistanda, Täjigistanda, Owganystanda, Eýranda, Türkiýede, Russiýa federasiýasynda, Gazagystanda, Hytaýda ýaşayan köp sanly türkmenleriňem ene dilidir. Gelip çykyşy hem fonetik, leksik, grammatik aýratynlyklary boýunça türkmen dili günorta – günbatar türki dilleriň oguz toparyna degişlidir.

Taryhdan bilşimiz ýaly, irki orta asyrlarda Hazar-Aral sebitlerinden dünýäniň çar künjüne ýaýran çarwa oguz taýpalary Kawkazyň, Eýranyň, Kiçi Aziýanyň, Ýewropa ýurtlarynyň ilatynyň belli bir böleginiň türküleşmeginde, soňlugyça azerbaýjan, türk, gagauz halklarynyň emele gelmeginde uly rol oýnapdyr. (Seret: Д.Е. Еремеев. На стыке Азии и Европы. Очерки о Турции и Турках. Москва, 1980, 16-17 с.).

Türkmen dili oguz dilleriniň arasynda özüniň gadymy aýratynlyklarynyň oňat saklan dil hasaplanylýar. Onda diňe günbatar türki dillere häsiýetli gadymy aýratynlyklar däl, eýsem gündogar türki dillere, hatda Ural-Altaý dil umumylygy döwürlerine mahsus has gadymy aýratynlyklara-da duş gelinýär. Alymlar „Awesta“ kitabynda-da Amerikan indeýleriniň, Ýaponiýanyň ýerli ilaty bolan aýnalaryň dilinde-de türkmen sözleriniň duşýandygyny belleýärler. „Türki dilleri öwrenmegiň ýoluna düşenler üçin türkmen dili aýdyň ýoldur“ diýip, görnükli türkolog Bazen hem türkmen dilindäki gadymy maglumatlara ýokary baha beripdi.

Häzirki türkmen dili köp babatda beýleki türki dillerden, hatda oguz asyly azerbaýjan, türk, gaguz dillerinden hem tapawutlanýar.

Fonetikasynda 16 sany çekimli fonema bar, gadymytürki uzyn çekimliler oňat saklanypdyr. Meselem: **aat** (at), **oot** (ot), **gyyz** (gyz), **iit** (it), **guurt** (gurt), **süüri** (süri), **äär** (är), **göör** (gör) . . . Bu meselede biziň dilimiz gündogardaky türki dillere, aýratynam ýakut diline ýakyn.

Türkmen dilinde sözdäki çekimlileriň inçe-ýogynlyk we dodaklaryň gatnaşygy taýdan sazlaşygy-da güýçli. Singormanizm hadysasynyň berkligi taýdan biziň dilimiz gyrgyz diline ýakyn.

Başgyrt dilindäki ýaly apikal aýdylýan **s, z** hem-de beýleki oguz dillerinde duşmaýan dilardy burun ýolly **ň** seslerimiz-de bar. Beýleki oguz dillerinden tapawutlylykda türkmen dilinde **ben, vermek, olmak** däl-de bu sözler **men, bermek, bolmak** ýaly aýdylýar.

Sözüň başynda gelen dymyk çekimsizleri açyklaşdyryp aýtmakda hem türkmen dili beýleki oguz dillerinden tapawutlanýar. Meselem: türkmen dilindäki **kööl** (köl), **taana** (tana) sözleri azerbaýjan dilinde **göl, dana** ýaly aýdylýar.

Sözlük düzümimizde hem käbir özboluşly aýratynlyklarymyz bar. Eger türk diliniň leksikasynda grek, fransuz, nemes dilleriniň, gagauz dilinde slawýan dilleriniň sözleri uly orun tutýan bolsa, türkmen diliniň sözlük düzüminde Eýran dilleriniň täsiri uly. Pars diliniň **bi-, bed-, nä-, -hana, -nama, -stam, -zar, -dan . . .** ýaly bir wariantly goşulmalary-da türkmen dilinde söz ýasalyşa işjeň gatnaşýar. Meselem: **çölüstan, gülzarlyk, bitaraplyk**. Sözlük düzümimizde arap, mongol sözleri-de, rus we beýleki Ýewropa dillerinden giren sözler-de ep-esli orun tutýar. Onda uýgur – oguz, gyrgyz – gypjak topar dillerine mahsus sözlerem köp. Ene dilimiz **gurt, böri, möjek, duşmak, sataşmak, uçramak, öň, owal, ozal, burun, eý, oňat, gowy, ýagşy . . .** ýaly sinonimik hatarlara, **guda – düňür, çöl – beýewan, pylsyrat – köpri** ýaly tirkeşdirilip ulanylýan manydaş sözlere diýseň baý.

Morfologiýamyzda hem käbir aýratynlyklar bar. Täze düşüňjeleri aňlatmaga söz ýasalyşyň morfologik, sintaktik, analitik tärleriniň üçüsi-de işjeň gatnaşýar. Häzirki türkmen dilinde at, sypat ýasamakda söz ýasalyşyň sintaktik täriniň, işlik ýasamakda analitik täriniň barha işjeňleşýändigini bellemek bolar.

Gypjak dillerinden tapawutlylykda häzirki türkmen dilinde isimlerde ýokluk – inkärlik **ermes, emes** arkaly däl-de, **däl** kömekçisi bilen **musallym däl, ýalta däl, az däl, bir däl . . .** ýaly aňladylýar.

Işligiň hökmänlyk formasynyň ýoklugy beýleki oguz dillerinde **okamamaly, bilmemeli** ýaly aňladylsa, türkmen dilinde **okamaly däl, bilmeli däl** ýaly aňladylýar.

Türkmen dilinde üçünji yönkemede gelen atlar düşümlerde üýtgände, **başy, başynyň, başyna, başyny, başynda, başyndan** sözlerindäki ýaly, ýöneliş, ýeňiş, wagt-orun, çykyş düşüm goşulmalary bilen aralykdan **n** sesi artdyrylýar.

Çekimli seslere gutaran sözlere ýöneliş düşümde **-ýa/ -ýe** däl-de, **-na/ -ne** goşulmasy goşulýar.

Beýleki oguz dillerinde öten zaman ortak işligiň **-mys/ -miş, -mamys/ -memiş** goşulmasy işjeň ulanylsa, bizde häzir ol **-an/ -en, -madyk/ -medik** goşulmasy bilen aňladylýar.

Häzirki türkmen dilinde hal işligiň-de **-ýyp/ -ýip, -yban/ -iban** goşulmalary ulanylmaýar, **-yp/ -ip, -up/ -üp** goşulmalary ýörgünli.

Türkmen dilinde işligiň häzirki zamany **-ýar/ -ýär**, ýoklugy **-maýar/ -meýär**; nämälim geljek zamany **-ar/ -er**, ýoklugy **-maz/ -mez/ -mar/ -mer**; mälim geljek

zamany **-jak/ -jek**, ýoklugy **däl** kömekçisi arkaly ýasalýar. Öten zaman **-dy/ -di**, ýoklugy **-mady/ -medi** goşulmasy bilen aňladylýar. Öten zamanyň **-mys/ -miş, -mamys/ -memiş** arkaly aňladylyşy häzirki türkmen diline häsiýetli däl.

Sintaksisde hem özboluşly aýratynlyklarymyz bar. Häzirki türkmen dilinde atlaryň işlikler bilen sözsoňy kömekçiler we kömekçi atlar arkaly baglanyşy barha işjeňleşýär. Eýe bilen habaryň sanda ylalaşmasynyň gowşamak meýli duýulýar. Dürli hili baglanyşan eýerjeňli goşma sözlemleriň görnüşleri barha artýar.

Ene dilimiziň türki dilleriň arasynda tutýan orny hakda gutarnykly netijä gelmek üçin onuň fonetik, leksik, morfologik, sintaktik aýratynlyklarynyň geljekde jikme-jik öwrenilmegi gerek.

Edebiýatlar

- Грамматика туркменского языка. Фонетика и морфология. Ашхабад, 1970.
- Täçmyradow T. Türkmen diliniň sowet döwründe ösüşi we normalanyşy. Aşgabat, 1984.
- Hydyrow M. Türkmen diliniň taryhyndan materiallar. Aşgabat, 1962.
- Häzirki zaman türkmen dili. Aşgabat, 1960.
- Çaryýarow B. Günorta-günbatar türki dillerde işlik zamanlary. Aşgabat, 1969.
- Weýisow B. Türkmen diliniň taryhy. Aşgabat, 2008.
- Языки мира. Тюркские языки. Москва, 1997.

Türk dili

Oguz asylyly türki dilli halklardan san taýdan iň ulusy türklerdir. Olaryň halk hökmünde emele gelmegini iman getiren çarwa oguzlaryň Merkezi Aziýadan Itil (Wolga) boýlaryna, Kawkaza, Eýrana, Anadola (Kiçi Aziýa), Gara deňziň kenarlaryna tarap göç eden oguz-seljuklaryň bu ýerlerde öňden oturymly türki dilli bulgar, suwar taýpalaryna gatyşmagy bilen baglanyşdyrýarlar.

Taryha göz aýlasak, türkmenleriň Anadoly topragyna gelşi tapgyrlaýyn bolupdyr. Ilki seljuk türkmenleriniň Konýada mekan tutandygyny, 1071-nji ýylda türkmenleriň uly toparynyň Malazgird söweşinden soňra Bursada Osmanyň daşynda jebisleşendigini we Osman imperiýasynyň döremegi bilen olaryň ýaýrawynyň has giňelendigini aýtmak bolar. (Seret: S. Ataýew. Türkiýeli bozok türkmenleri).

Orta asyrlarda **oguzlar, seljuklar, türkmenler, osmanlylar** ýaly dürlüçe atlandyrylan bu halkyň diline öňden oturymly pars, kürt, ermeni, gürji, grek, arap halklarynyň dilleri-de güýçli täsir edir.

Mongol basybalyşlary netijesinde kuwwatly Seljuk soltanlygy ownuk begliklere parçalanýar. Türkmenleriň gaýy tiresinden çykan Ärtogrulyň ogly Osman bege diňe

1299-njy ýylda dagynyk beglikleri birleşdirip, Anadoly döwletini gurmak, soňra Kyrymy, Balkan ýurtlaryny, Kawkazy, Arap ülkelerini, Demirgazyk Afrikany boýun egdirip, kuwwatly Osman imperatorlygyny esaslandyrmak başardýar. Bu döwlet tä 1923-nji ýyla çenli dowam edýär.

Atatürk tarapyndan başlanan türk diliniň reformasyna laýyklykda 1928-nji ýylda arap hatyndan latyn grafikasynyň esasynda 29 harpdan ybarat türk elipbiýine geçilipdir.

A a	M m
B b	N n
C c	O o
Ç ç	Ö ö
D d	P p
E e	R r
F f	S s
G g	Ş ş
Ğ ğ	T t
H h	U u
I ı	Ü ü
İ i	V v
J j	Y y
K k	Z z
L l	

Türkiýe respublikasynyň esasy ilaty **türk halky**, olaryň dili bolsa **türkiýe türkçesi** ýa-da **türk dili** atlandyrylýar.

Mustafa Kemal Atatürküň başda durmagynda Türkiýe respublikasy ygylan edilensoň türk diliniň sözlük düzüminde uly orun tutan arap we pars sözlerinden „arassalamak“, olary ýa täze sözler, ýa-da Ýewropa sözleri bilen çalşyrmak meýli güýçlenýär. Meselem: **okul** (mekdep), **öğretmen** (mugallym), **yrakgörü** (dürbi), **toplum** (jemgyýet), **özel** (şahsy), **örneğin** (mysal), **güçümsel** (mejbury), **alymstatym** (tijaret) . . . Hatda käbir halkara adalgalar-da täze ýasalan sözler bilen çalşyrylypdyr: **bakan** (ministr), **ynsançy** (gumanist), **ıçalyım** (import), **güzelduýum** (estetika), **gülençek** (anekdot), **ýapynak** (fabrika), **örtübilim** (filologiýa), **adaý** (abituriýent), **günoglu** (oppurtunist), **izlençe** (programma), **seçki** (antologiýa), **bilgilik** (ensiklopediýe), **bulunak** (adres), **uýtum** (gipnoz), **uçman** (pilot), **okutman** (lektor), **ýöntem bilim** (metodika), **ýumrukoýunu** (boks), **alantopu** (tennis), **eltopu** (gandbol) . . . Bu hili täze ýasalan sözler, bir tarapdan, ýaş nesliň öňki asyrlardan galan ýazuw ýadygärlikleriň diline düşünmegini kynlaşdyrsa, ikinji tarapdan, türk diliniň beýleki türki dillerden uzaklaşmagyna getiripdir. Asyldaşdyklaryna garamazdan häzirki türkmen we türk dilleriniň leksikasynda käbir özboluşly

aýratynlyklar ýüze çykypdyr. Meselem, bizde **tapmak**, türk dilinde şu manyda **bulmak** ulanylýar. Türkleriň „Aldanan möjek“ ertekisinde möjek:

„**Bulduň**-a bir koýun, ýe-de doýun. Neýlärsin oýun – moýun “ diýýär.

Kusur (kemçilik), **suç** (günä), **köti** (ýaramaz), **byrakmak** (taşlamak), **beklemek** (garaşmak), **ýakaşyksyz** (gelşiksiz), **iýilik** (ýagşylyk), **ýapmak** (iş bitirmek), **şaka ýapmak** (degişmek), **ajele etmek** (howlukmak), **meýdana çykmak** (döremek), **jany sykylmak** (içi gysmak) . . . ýaly sözlerem türkmen dili üçin häsiýetli däl.

Häzirki türk dili seljuk türkçesinden-de, osmanly türkçesinden-de düýpli tapawutlanýar.

Fonetikasynda 8 çekimli, 28 sany çekimsiz fonema bar. Gadymy türki uzyn çekimliler ýitirilipdir.

Dil ardy burun ýolly **ň** , aşaky galyş, alynky hatar **ä** fonemalary ýok.

Çekimlilerde inçe-ýogynlyk we dodak sazlaşygy hem-de sözüň soňky bogunlarynda gysga aýdylýan dar çekimlileriň düşüp galmak häsiýeti bar.

Giň çekimlileriň dar çekimlä öwürlmek meýli duýulýar. Meselem, **büyük** (beýik), **uýanmak** (oýanmak) .

Sözüň başynda dymyk çekimsizleriň açyklamak meýli güýçli: tiken-**diken**, tamar-**damar** . . .

Sözüň başynda dar çekimlileriň öň ýanynda gelen **ý** sesi düşürilip, **yldyz** (ýyldyz), **igde** (ýigde) . . . ýaly aýdylýar.

Sözüň soňunda dar çekimlileriň yz ýanyndan gelen dilardy, süýkeş **g** sesleri düşürilip, **ulu** (ulug), **kiçi** (kiçig), **ajy** (ajyg) ýaly aýdylýar.

Bir bogunda iki çekimsiz ýanaşyp gelen alynma sözlerde aralygyndan çekimli ses artdyrylýar. Meselem, **mehir** (mehr), **şehir** (şähr), **nesil** (nesl), **asyl** (asl), **ylm** (ylm), **gahar** (gahr) . . .

Häzirki türk diliniň morfologiýasynda hem käbir özboluşly aýratynlyklar ýüze çykypdyr.

Türk dilindäki söz toparlary:

1. At.
2. Sypat (sanlar hem şunuň içinde öwrenilýär).
3. Adyl-zamir (çalyşma).
4. Belirteg (hal).
5. Ulker – taky (sözsoňular).
6. Baglaç-baglam (baglaýjy kömekçiler).
7. Ünlem (ümlük).
8. Fel (işlik).

Ownuk bölekler, modal sözler, ses we şekil aňladýan sözler söz topary hökmünde öwrenilmeýär.

Türk dilinde hem täze sözler morfologik, sintaktik we analitik ýollar arkaly ýasalýarlar, ýöne grammatik kategoriýalaryň aňladylyşynda käbir özboluşly aýratynlyklar bar.

Atlarda köplük we degişlilik kategoriýalarynyň aňladylyşy türkmen dilindäki ýaly. Meselem: **kimler, bizler, kardeşler, ewliler, ewsizler**.

Benim kardeşim.
Senin kardeşin.
Onun kardeşi.
Bizim kardeşimiz.
Sizin kardeşiniz.
Onlaryn kardeşleri.

Düşüm goşulmalaryndaky aýratynlyklar-da, esasan, fonetik häsiýetlidir.

1. Atlyk: ben, ew, kapy, baba.
2. Eýelik: benim, ewin, kapynyn, babanyn.
3. Ýönlük: bene, ewe, kapyýa, babaýa.
4. Täsirlik: beni, ewi, kapyýy, babaýy.
5. Ýerlik: bende, ewde, kapyda, babada.
6. Çykyşlyk: benden, ewden, kapydan, babadan.

Sypat söz toparynda kemlik, artyklyk derejeleriň aňladylyşynda hem umumylyklar köp. Düýp dereje: **tatly** (datly), **kysa** (gysga), **ýaşly** (ýaşuly), **genç** (ýaş), **ýenil** (ýeňil), **temiz** (tämiz), **kara**; Kemlik dereje: **ýegrek** (ýagşyrak), **gökrek** (gögräk), **kysarak** (gysgarak); Artyklyk dereje: **en ýaşly** (iň ýaşuly), **en genç** (iň ýaş), **daha iýi** (örän oňat), **kapkara**, **ýemýeşil**, **teptemiz**, **sapsaglam**; Söýgülik dereje: **kysaja** (gysgajyk), **küçüjik** (kiçijek), **akja** (akja).

Çalyşmalarda käbir aýratynlyk bar. Meselem: **ben** (men), **kendi** (öz), **nasyl** (nähili), **hep** (hemme), **o** (ol).

Türk dilinde işligiň zaman we ýöňkeme goşulmalarynda hem käbir özboluşly aýratynlyklar ýüze çykydyr. Meselem, öten zaman düýp işlige **-dy/ -di** we **-myş/ -miş** goşulmalarynyň goşulmagy bilen aňladylýar: **keldin, kelmişsen, kelmişsiniz**. Geljek zaman **-ajak/ -ejek** goşulmasy bilen aňladylýar: **kelejeksiz, kelejegiz . . .** İşligiň häzirki zamany düýp işlige türkmenleriň ärsary şiwesindäki ýaly **-ýor** goşulyp ýasalýar. Meselem: **çalyşýorum, sewýorum . . .**

Türk dilinde **etmek, eýlemek, olmak, kylmak** sözleri, köplenç, kömekçi işlik hyzmatynda ulanylýarlar.

Türk dilinde kömekçi sözleriň üç görnüşi tapawutlandyrylýar:

1. Sözsoňy kemekçiler: **gibi, kadar, dolaýy, için, dek, üzere, karşı, beri, öte, ötri . . .**

2. Baglaýjy kömekçiler: **we, weýa, ýahut, weýahut, ýa, da, fakat, meger, hem, lekin, hatta, käh-käh, da . . . da, ne . . . ne, olsun . . . olsun, gerek . . . gerek, ister . . . ister.**
3. Ümlükler: **ah, oh, wah, haý, of-of, püf, üf, aman, haýdy, brawo, ýahu . .**

Sintaktik taýdan türk dili beýleki oguz dillerinden tapawutlanmaýar. Onda isim söz düzümleriniň **ewin daşy** (öýüň daşy), **ýazy masasy** (ýazuw stoly), **demir kapy** (demir gapy) . . . ýaly eýelik düşüm arkaly baglanyşýan üç görnüşi-de duşýar. Işlik söz düzümlerinde hem düýpli parh ýok.

AMALY SAPAKLAR ÜÇİN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR:

1. Oguz topar dillerinden haýsy türki dilleri bilýärsiňiz?
2. Atalar sözlerini türkmen dilindäki görnüşleri bilen göçüriň, olardaky leksik-grammatik aýratynlyklary aýdyp beriň.

- Balyk baştan kokar.
- Aç kurt ýawrusunu ýer.
- Alym olmak kolaý, adam olmak zor.
- Arpa ekip, bugdaý bekleme.
- Sütten agzi ýanan ýogurdy üfleýerek ýer.
- Dag ne kadar ýüje olsa, bir geçidi bulunur.
- Çewiz gölgesi – ýawuz gölgesi, sögüt gölgesi – ýigit gölgesi.
- Insanyň eti ýenilmez, derisi giýilmez, tatly dilinden başka nesi war?!

3. Teksti okaň we mazmunyny aýdyp beriň.

TÜRKLER

Hunlar daha sonra batıya yönelmişler, Hazar Denizini aşarak Avrupaya yayılmışlardır.

Hun hakimiyetin ve dalgalarını, sonradan birbirlerini iterek veya takip ederek Oğuzlar, Sahalar, Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler, Uzlar, Kumanlar, Altın Ordudaki Türk kavimleri ve devletleri takip etmiştir. Balkanları ve Romanya Türkleri'nin yaşadıkları Dobruca eyaletini de içine alan Güneydoğu Avrupa'daki Türklerin ilk dedeleri işte bu kabileler arasındadır.

Türkler XI.ncı yüzyılda başlayan Peçenek, daha sonra gelen Uz, Kuman, Selçuklu (Sarı Saltuk Dede), Osmanlı, Altın Ordu, Kırım Hanlığı devirlerinde buraya dalga dalga gelerek yerleşen Türk kabilelerinin torunlarıdır. Bunların bir kısmı Oğuz, bir kısmı ise Kıpçak lehçesini konuşurlar.

Mehmet Ali Ekrem

4. Teksti göçüriň we türkmen diline terjime ediň.

İSTİKLAL MARŞI (gysgaldylyp alyndy)

Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak;
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.
O benim milletimin yıldızıdır, parlayacak;
O benimdir, o benim milletimindir ancak.

Bastığın yerleri „toprak!“ diyerek geçme, tanı;
Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı.

Sen şehit oğlusun, incitme, yazıktır atanı;
Verme, dünyaları alsan da, bu cennet vatanı.

Mehmet Akif Ersoy

5. Teksti okañ we mazmunyny aýdyp beriñ.

OĞUZ KAĞAN DESTANI

Yine günlerden bir gün Ay Kağan'ın gözü parladı. Doğum ağrıları başladı ve bir erkek çocuk doğurdu. Bu çocuğun yüzü gök, ağız ateş gibi kızıl, gözleri ela, saçları ve kaşları kara idi. Perilerden daha güzeldi.

Bu çocuk, anasının göğsünden ilk sütü emdi ve bir daha emmedi. Çiğ et, çorba ve şarap istedi. Dile gelmeye başladı, kırık gün sonra büyüdü, yürüdü ve oynadı. Ayakları öküz ayağı gibi, beli kurt beli gibi, omuzları samur omuzu gibi, göğsü, ayı göğüsü gibi idi. Vücudu baştan aşağı tüylü idi. At sürüleri güder, ata biner ve av avlardı. Günlerden ve gecelerden sonra yiğit oldu.

O çağda, orada büyük bir orman vardı, birçok dere ve ırmaklar vardı. Buraya gelen avlar ve burada uçan kuşlar çoktu. Bu ormanın içinde büyük bir gergedan vardı. At sürülerini ve halkı yerdı. Büyük ve yaman bir canavardı. Ağır bir eziyetle halkı ezmişti. Oğuz Kağan cesur bir adamdı. Bu gergedanı avlamak istedi. Günlerden bir gün ava çıktı. Kargı, yay, ok, kılıç ve kalkanla ava gitti.

Bir geyik ele geçirdi, onu söğüt dalı ile bir ağaca bağladı ve gitti.

Sonra sabah oldu. Tan ağarırken yine geldi ve gördü ki: Gergedan geyiği almış.

Sonra Oğuz Kağan bir ayı tuttu, onu altın kuşağı ile ağaca bağladı, gitti.

Yine sabah oldu. Tan ağarırken yine geldi ve gördü ki: Gergedan ayıyı da almış.

Bu sefer o ağacın dibinde (kendisi) durdu. Gergedan geldi ve başı ile Oğuz'un kalkanına vurdu. Oğuz, kargı ile gergedanın başına vurdu ve onu öldürdü. Kılıcı ile başını kesti, aldı gitti.

Tekrar geldiği zaman gördü ki: Bir ala doğan gergedanın bağırsaklarını yemektedir. Yay ve okla ala doğanı öldürdü ve başını kesti. Sonra dedi ki: Gergedan geyiği yedi, ayıyı yedi. Kargım onu öldürdü: demir olsa (olduğu için). Gergedanı da ala doğan yedi, okum onu öldürdü: bakır olsa (olduğu için) dedi.

(Oğuz kağan ışıktan doğan bir kızla evlenir. Bu evlilikten üç erkek çocuğu olur. Bunlara Gün, Ay, Yıldız adlarını verir. Daha sonra bir göl ortasında bir ağaç kovuğunda yaratılan bir başka kızla evlenir. Bundan da üç çocuğu olur. Çocuklara Gök, Dağ, Deniz adlarını verir. Büyük bir ziyafet düzenler. Bu ziyafette şu sözleri söyler:)

Ben sizlere oldum kağan,
Alalım yay ile kalkan,
Nişan olsun bize buyan,
Bozkurt olsun (bize) uran

Demir kargı olsun orman,
Av yerinde yürüsün kulan,
Daha deniz, daha müren,
Güneş bayrak, gök kurikan.

(Bu sözlerle hükümdarlığını ilan ettikten sonra dört tarafa elçiler gönderir, komşu kağanların kendisine itaat etmelerini, kendi bayrağı altında toplanmalarını ister. Altun Kağan bu isteğe uyar, ancak Urum Kağan gücüne güvenerek reddeder. Bunun üzerine Oğuz Kağan gazaba gelir, Urum Kağan'a sefer düzenler.)

Kırk gün sonra Boz Dağ adında bir dağın eteğine geldi. Çadırını kurdurdu ve sessizce uyudu. Tan ağarınca Oğuz Kağan'ın çadırına güneş gibi bir ışık girdi. O ışıktan gök tüylü ve gök yeleli büyük bir erkek kurt çıktı. Bu kurt Oğuz Kağan'a hitap etti ve: "Ey Oğuz, sen Urum üzerine yürümek istiyorsun. Ey Oğuz, ben senin önünde yürümek istiyorum" dedi.

Ondan sonra Oğuz Kağan çadırını dürdürdü ve gitti. Gördü ki, askerin önünde gök tüylü ve gök yeleli büyük bir erkek kurt yürümektedir ve kurdun ardı sıra ordu gelmektedir.

Gök tüylü ve gök yeleli bu büyük erkek kurt birkaç gün sonra durdu. Oğuz Kağan da askeriyle durdu. Burada İtil Müren adında bir deniz vardı. Bu İtil Müren'in kenarında bir kara dağın önünde savaş başladı. Okla, kargı ile ve kılıçla vuruştular. Askerlerin arasında vuruşma çok oldu, halkın gönüllerinde kaygı çok oldu. Boğuşma ve vuruşma öyle yaman oldu ki İtil Müren'in suyu zencefre gibi baştan başa kıpkırmızı oldu. Oğuz Kağan yendi ve Urum Kağan kaçtı. Oğuz Kağan, Urum Kağan'ın hanlığı ve halkını aldı. Onun ordugahına pek çok cansız ve pek çok ganimet düştü.

(Urum Kağan'ı yendikten sonra Oğuz Kağan güneyde sıcak ve zengin bir bölge olan Masar'a yönelir. Bu yerin hükümdarı Masar Kağanı da yener.)

Oğuz Kağan'ın yanında ak sakallı, kır saçlı, uzun tecrübeli bir ihtiyar vardı. O, anlayışlı ve asil bir adamdı. Oğuz Kağan'ın nazırı idi. Adı Uluğ Türk idi. Günlerde bir gün uykuda bir altın yay ve üç gümüş ok gördü. Bu altın yay gün doğusundan ta gün batısına kadar ulaşmıştı ve üç gümüş ok da şimale doğru gidiyordu. Uykudan uyanınca düşte gördüğünü Oğuz Kağan'a anlattı ve dedi ki: "Ey kağanım senin ömrün hoş olsun. Ey kağanım, senin hayatın hoş olsun. Gök Tanrı düşümde verdiğini hakikate çıkarsın. Tanrı bütün dünyayı senin uğruna bağışlasın!"

Oğuz Kağan Uluğ Türük'ün sözünü beğendi. Onun öğüdünü diledi ve öğüdüne göre yaptı. Ondan sonra sabah olunca büyük ve küçük oğullarını çağırttı ve : "Benim gönlüm avlanmak istiyor. İhtiyar olduğum için benim artık cesaretim yoktur. Gün, Ay ve Yıldız, doğu tarafına sizler gidin. Gök, Dağ ve Deniz, sizler de batı tarafına gidin." dedi.

Ondan sonra üçü doğu tarafına, üçü de batı tarafına gittiler.

Gün, Ay ve Yıldız çok av ve çok kuş avladıktan sonra, yolda üç gümüş ok buldular, aldılar ve babalarına verdiler. Oğuz Kağan sevindi, güldü, okları üçe üleştirdi ve: “Ey küçük (oğullarım), oklar sizlerin olsun. Yay oku attı. Sizler de ok gibi olun.” dedi.

Ondan sonra Oğuz Kağan büyük kurultay topladı. Maiyetini ve halkını çağırttı. Onlar geldiler ve müşavere ettiler. Oğuz Kağan büyük ordugah kurdurdu, sağ yanına kırk kulaç direk diktirdi. Üstüne bir altın tavuk koydu. Altına bir ak koyun bağladı. Sol yanına kırk kulaç direk diktirdi. Üstüne bir gümüş tavuk koydu. Dibine bir kara koyun bağladı. Sağ yanda Boz Oklar oturdu, sol yanda Üç Oklar oturdu. Kırk gün, kırk gece yediler, içtiler ve sevindiler.

Sonra Oğuz Kağan oğullarına yurdunu üleştirip verdi ve aydı:

Ay oğullar köp men aşdum
Uruşgular köp men kördüm
Çıda bile ok köp atdum
Aygır birle köp yürüdüm
Düşmanlarını ılgurdum
Dostlarumnu men kültürdüm
Kök tengrige men ötedim
Senlerge bire men yurtum.

6. Teksti okaň. Türk we türkmen dilleriniň arasyndaky umumylyklary ýüze çykaryň.

Yunus Emre'nin (1250-1320) Sakarya dolaylarındaki Sarıköy'de doğduğu ileri sürülmektedir.

Hayatıyla ilgili kesin bilgiler yoktur. Söylentilere göre, Yunus Emre Bektaşî tarikatına bağlı Taptuk Emre'nin tekkesinde kendisini yetiştirmiştir.

Yunus Emre, tasavvufu ve Allah'a ulaşmayı ülkü edinmiş bir şairimizdir. O, şiirlerinde, bitin içtenliğiyle, Allah aşkını dile getirmiştir.

Onun hemen hemen bütün şiirlerinde, Allaha'a ulaşma çabasıyla duyduğu mutluluk, Allah aşkının içtenliği ve ona kavuşma isteğinin coşkusu ile kavuşamamanın verdiği acı belirir.

Gerçekte, ondaki bu lirizm, ölümsüzleşmek (insan-ı kamil olmak) özleminden doğmaktadır. Nitekim o, didaktik şiirlerinde, tasavvuf, doğruluk, insanlık yollarını gösterir. İnsanın ikiliklerden kurtulması gerektiğinden, dünyanın gelip geçiciliğinden söz açar.

Yunus Emre şiirlerini çoğunlukla hece ölçüsü ve Türk Halk Edebiyatı nazım şekilleriyle, dörtlükler halinde söylemiştir. Aruz ölçüsüyle, gazel ve mesnevi şekillerinde söylediği şiirler de vardır.

İLAHİ

Dağlar ile taşlar ile çağırayım Mevlam seni
Seherlerde kuşlar ile çağırayım Mevlam seni
Sahralarda ahu ile abdal olup va hu ile
Su dibinde mahi ile çağırayım Mevlam seni
Gök yüzünde İsa ile tur dağında Musa ile
Elindeki asa ile çağırayım Mevlam seni
Derdi öküş Eyyüp ile gözü yaşlı Yakub ile
Şol Muhammet mahbub ile çağırayım Mevlam seni
Bilmişim dünya halini terkettim kıl ü kalini
Baş açık ayak yalını çağırayım Mevlam seni
Yunus okur diller ile ol kumru bülbüller ile
Hakkı seven kullar ile çağırayım Mevlam seni
(Yunus Emre Divanı, Haz.: Abdulkadir Gölpınarlı, 1943)

7. Goşgyny terjime ediň.

Telli sazdır bunun adı,
Ne ayet dinler ne kadı.
Bunu çalan anlar kendi
Şeytan bunun neresinde?

İçinde mi dışında mı,
Burgusunun başında mı,
Göğsünün nakışında mı,
Şeytan bunun neresinde?

Venedik'ten gelir teli,
Ardıç ağacından kolu.
Be Allahın sersem kulu
Şeytan bunun neresinde?

Dut ağacından teknesi,
Kirişten bağlı perdesi,
Behey insanın teresi,
Şeytan bunun neresinde?

Abdest alsan aldın demez,
Namaz kılsan kıldın demez,
Kadı gibi haram yemez,
Şeytan bunun neresinde?

Dertli gibi sacıksızdır
Ayağı da çarıksızdır,
Boynuzu yok, kuyruksuzdur,
Şeytan bunun neresinde?

Dertli

8. Saparmyrat Türkmenbaşynyň „Watandadyr“ goşgusynyň häzirki türk diline terjimesini okaň we türk diliniň fonetik, leksika-grammatik aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

Vatandadır

Deli gönlüm telvas eyle, aram cayım vatandadır,
Oku, öğren, ihlas eyle, şöhret şanım vatandadır,
Kıştan sonra kükrep gelen coşkun yazım vatandadır,

Yasım savıp, toyum tutcak yakın yadım vatandadır,
Yad yellere mesken olmaz, göbek kanım vatandadır.

Çöllerinde sevil edip, dağlarını penah bildim,
Vadiden esen yellere, Hakk'tan gelen sena bildim,
Söküp çölün, dağ deresin, Huday kuran bina bildim,
Dutarından payhas alıp, gıcağına bağrım dildim,
Berk tutan maksat muradım, dünya malım vatandadır.

Davar bakıp, şövür çekip, ıgđım Ahal alasında,
Ecdadımın sesin eştim Gök gümbürden halatında.
Feryadın duydum kabemin zarın yellere nalesinde,
Yalnız kaldım, yalnız kaldım arşın kürsün arasında,
Yanar ruhum, feryat ahım, secdegahım vatandadır.

Kara başım kale tuttum, Aköyli'nin evladı ben,
Odda yandım, suda söndüm, eylemedim cevlanı ben,
Keç ikbali geçti bil, ey, entek sürem devranı ben,
Her fırsatta Hakk'a sığınıp, çağırılmışam Mevlam'ı ben,
Hem geçmişim, hem geleğim, hanümanım vatandadır.

Edebiyatlar:

- Гузев В.Г. Староосманский язык. Москва, 1979.
- Иванов С.Н. Курс турецкой грамматики, Т.1. Ленинград, 1975, Т.2. Ленинград, 1977.
- Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва, Ленинград, 1956.
- Языки мира. Тюркские языки. Москва, 1997.

Azerbayjan dili

Oguz asyly dilleriň ýene biri azerbayjan dilidir. Ol Azerbayjan respublikasynyň döwlet dilidir. Azerbayjanda we goňşy döwletlerde 20 milliondan gowrak ilat azerbayjan dilinde sözleşýär. Azerbayjan günortada Eýran (765 km) we Türkiýe (15 km), demirgazykda Türkiýe (390 km), demirgazyk-günbatarda Gürjüstan (480 km) we günbatarda Ermenistan (1007 km) bilen serhetleşýär.

Azerbayjan respublikasy Günorta Kawkazyň gündogar böleginde ýerleşýän döwletdir. Azerbayjanyň ykdysadyýetini nebitsiz göz önüne getirmek mümkin däl. Irki döwürlerden bäri bu ýurtda nebit we tebigy gaz çykarylýp gelinýär. Ýurduň esasy senagatyny nebit, himiýa, metallurgiýa, maşyn gurluşyk pudaklary tutýan bolsa, oba hojalygynda pagtaçylyk, üzümçilik, gök ekerançylygy we maldarçylyk ösen.

Bir çaklama görä, ýurduň ady **azer** (ot, alow) sözünden, beýleki bir çaklama görä, ol **az** we **er** sözlerinden gelip çykypdyr.

Azerbaýjan topragynda milady ýylyndan öňem türki dilli taýpalaryň ýaşandygy hakda taryhy maglumatlar bar. Hazar, awar, suwar taýpalary bilen orta asyrlarda bu ýerde oguz, gypjak taýpalary-da garyşypdyr. Azerbaýjana oguzlaryň köpçülikleýin gelmegi VII – VIII asyrlarda başlanypdyr. X – XI asyrlarda, ylaýta-da Seljuklar döwründe has güýçlenipdir. Gadymy we orta asyrlarda Kawkaza göç eden köp sanly oguz-türkmen taýpalary soňlugy bilen beýleki Kawkaz halklarynyň-da düzümlerine siňipdir. Professor Ö.Gündogdyýew **türkmen** we **kaňly** taýpalarynyň nogaý halkynyň, **dodurga** taýpasynyň abazinleriň, **garabulak** (garabölük, garaöýli) taýpasynyň çeçenleriň, **oguz** taýpasynyň osetinleriň, **terekemenleriň** we **gaýylaryň** gumuk halkynyň düzüminde uly orun tutýandygyny belleýär. (Seret: Ö.Gündogdyýew. Türkmenleriň Kawkaz halklary bilen milli – medeni gatnaşyklary. „Türkmen dünýäsi“ gazeti, Iýun, 2008 ý.)

Azerbaýjanlar Kawkazdaky oguz asylyly türki halklaryň in ulusydyr.

XIII – XIV asyrlarda azerbaýjan dili özbaşdak ösüş ýoluna düşüpdir. Alynýň „Kyssaýy Ýusuf“ dessany, Nyzamy Genjewiniň, Burhaneddin Siwaslynyň, Fizulynyň, Şah Ysmaýyl Hataýynyň eserleri orta asyr azerbaýjan edebi dili hakda material berýän gymmatly çeşmeler hasaplanylýar.

Azerbaýjan dili beýleki oguz dillerinden käbir özboluşly aýratynlyklary bilen tapawutlanýar.

Fonetikasynda 9 sany çekimli (sait) fonema bar: a,u,o,u (ýogyn), ä, e, i, ö, ü (inçe). Asyl uzyn çekimliler ýok. Olar diňe **a:lym**, **saat**, **ela:n**, **mä:lim** ýaly alynma sözlerde duşýar. **Ä** sesi beýleki oguz dillerine seredende has işjeň ulanylýar.

23 sany çekimsiz (samit) fonemasy bar. Onda **k** sesiniň türki dilleriň hiç birinde duşmaýan **ç** sesine ýakynrak aýdylýan warianty ýüze çykypdyr. Sözüň soňunda **k** sesi **h** ýaly aýdylýar. Meselem: **ýoh** (ýo:k), **bah** (bak), **üräh** (ýürek).

Ý sesi sözüň başynda dar çekimlilerden öň, köplenç, düşürilýär: **üzük** (ýüzük), **üz** (ýüz), **ylan** (ýylan).

S, z çekimsizleri dorsal aýdylýar.

Assimilýasiýa azerbaýjan edebi dili üçin häsiýetli däl.

R çekimsizi sözüň başynda-da, bognuň başynda-da gelip bilmeýär.

Sözüň ortasynda çekimsizleriň goşalandyrylyp aýdylyşy giň ýaýran. Meselem: **ýaddi**, **sekkiz**, **dogguz**, **eşsek**, **şaggal** . . .

Leksikasynda hem azerbaýjan dilini beýleki oguz dillerinden tapawutlandyryýan käbir özboluşly aýratynlyklar ýüze çykypdyr. Onda umumytürki sözlerden başga pars, arap, mongol, rus we beýleki Ýewropa dillerinden geçen sözlerem ep-esli orun tutýar.

Azerbaýjan ¹	Türk	Türkmen
danyşmak	konusmak	gepleşmek, gürleşmek
känd	köý	oba, kent
tapmag	bulmak	tapmak
uşak	çocuk	çaga, oğlan-uşak
çöl	dişari	ýazy, sähra, beýeban, çöl
sabah	ýaryn	ertir
duşmāk	inmek	gaçmak, düşmek
gutarmak	bitmek	tamamlanmak, tükenmek
ýagyš	ýagmyr	ýagyn
bulag	pınar	çeşme
ew	ew, oda	öý, otag
käpänäk	kelebek	kebelek
hyrda	küçük	ownuk, maýda, uşak
darykmak	jany sykylmak	içi gysmak
şöhrat	ün	at-abraý
ag	beýaz	ak
müasyr	çagdaş	häzirki zaman
sädr	başkan	ministr
märküz	beşkent	paýtagt
namizäd	adaý	kandidat
paýyz	güz	güýz, mizan
etibar	güwen	ynam
sümük	gemik	sünk
maral	geýik	jeren, keyik
köndärmāk	sunmak	ibermek
halg	ulus	il, halk
täriř	öwgü	öwgi, wasp, sena
särh	ýorum	düşündiriş

Azerbaýjan diline degişli sözler F.Zeýnalowyň „Türkolokiýanyň esaslary“. (Baku, 1981) kitabyndan alyndy.

Morfologiýasynda hem käbir özboluşly aýratynlyklar bar.

Atlarda köplük (kämiýýät), degişlilik (mänsubiýät), düşüm (hal) kategoriýalarynyň aňladylyşy, käbir fonetik aýratynlyklar bolajymasa, esasan, türkmen dilindäki ýaly. Meselem: **küllär, uşaglar, ewim, ewin, ewi, ewimiz, ewiniz, ewleri. . .**

1. Adlyg: daş, nänä.
2. Ýiýälik: daşyn, nänänin.
3. Ýönlük: daşa, nänäýä.

4. Täsirlik: daşy, nänäni.
5. Ýerlik: daşda, nänäädä.
6. Çykyşlyg: daşdan, nänäädän.

Işligiň häzirki zamany –**yr/ -ir** goşulmasy arkaly aňladylýar: **alyram, alyrsan, alyr, alaryk, alarsynyz, alyrlar.**

Işligiň öten zamany –**dy/ -di, -myş/ -miş** we –**yb/ -ib** goşulmalary arkaly aňladylýar: **almyşam, almyşsan, almyş, almyşyk, almyşsynyz, almyşlar: almyşdym, almyşdyn, almyşdy, almyşdyk, almyşdynyz, almyşdylar.**

Işligiň geljek zamany –**ar/ -er, -ajak/ -ejek** goşulmalary bilen aňladylýar.

Habarlyk goşulmalary ähli zamanlar bilen ulanylmaga ukyply. Meselem: **almyş idi, kelir idi, kelejek idi.**

Işlik ýöňkemelerinde käbir aýratynlyklar bar:

Birlik

1. Müällibäm, kediräm,
2. Müällimsän, kedirsän
3. Müällimdir, kedir,

Köplük

- müällibik, kedirik.
- müällimsiniz, kedirsiniz.
- müällimdirlär, kedirlär.

Sintaktik gurluşy taýdan azerbaýjan dili beýleki oguz dillerinden tapawutlanmaýar. Isim söz düzümlerinde-de (kyzyl kalem, külän adam, ýazylajag kitab, täläbäleriň işi, uşaklaryn küçügi . . .), işlik söz düzümlerinde-de (şähäre ketmek, därsdän gaçmag, ony körmek, binä tikmek, maşyn reňklemek), sözlem gurluşynda hem tapawut duýulmaýar.

AMALY SAPAKLAR ÜÇİN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR:

1. Azerbaýjan dili türki dilleriň toparlara bölünişinde haýsy topara goşulýar?

2. Teksti okaň we mazmunyny gürrüň beriň.

Сизэ кимдэн дејим, кимдэн сөһбәт ачым. Сизэ сөһбәти һәзрәт Сүлејмандан ачым.

Бәли, дүнјаны јоруб-јозанлар белә нагыл едирләр ки, фәләјә кәләк дејен һәзрәт Сүлејман ачкөзлүјү учундан јухусузлуг хәстәлијинә тутулур. Кундогандан кунбатана һөкмү ишләјән һәзрәт Сүлејманын чарчылары бүтүн чиндарлары бүтүн чиндарлара, сеХрчиләрә, фалчылара, логманлара чар чәкирләр ки, ким һәзрәт Сүлејманын дәрдинә дәва етсә, једди архадан долананы онун хәзинәсиндән дүнја малына батыб – барыначагдыр.

Ону да дејәк ки, пиранларын сөз-совуна көрә, һәзрәт Сүлејманын јухусузлуг мәрәзинә мүбтәла олмасы һамыдан чох арвады Бәһимсагини нараһат етмишдир.

Бәһимсаги чинләр падшаһы Әнгриманын көзүнүн ағы-гарасы бирчә гызы иди. Нер шеји билән әршдән – күршдән хәбари олан, кор шејтандан дәрс алан чинеји – чинәт Бәһимсаги әринин дердинә дәва-дәрман тапмагда ачиз иди.

Дүнјанын кәлимли-кедимли ишини јоруб-јозанларын сөз-совуна көрә, кор шејтан Аллаһын дәркаһындан говулдугдан сонра чинләр падшаһы Әнгримана пәнаһ кәтирмишди. Кор шејтанын кәлиши Әнгриманы севиндирмиш, көзүнүн ағы-гарасы бирчә баласы Бәһимсагинин тәлим-тәрбијесини она тапшырмышды. Бәһимсагинин ишкүзарлыгы, јаддашынын мөһкәмлији кор шејтаны һејран гојмушду. О иди ки, кор шејтан билдији шејләрин чохуну, Әнгриманы әлиндә сахламаг үчүн Бәһимсагијә өјрәтмәмишди.

Әринин сагалмаз дәрдинә дәва-дәрман үчүн Баһимсаги чох дүшүндү, дашынды. Ахырда бу гәрара кәлди ки, бир һалда Бабил логманлары әринин мәрәзинә дәва-дәрман едә билмир, јеканә әлач устады кор шејтана галыб. Одур ки, Бәһимсаги охујубүфүрдү, бәни-инсан либасыны дәјишди. Чин донуна кириб јашыл алов олду. Үз гојду атасы Әнгриманын мәмләкәтинә. Гырх күнлүк јолун гырды дамарыны бир күнә. Атасы илә кор шејтан ширин сөһбәтдә икән олду онларын јанында пејдаһ. Әнгриман гызынын белә башыловлу-аловлу кәлмәсиндән алынды. Деди:

- Кәлишин хош, гызым! Мәндән мураз-мәтләбин нә?

Чинеји-чинәт Бәһимсага деди:

- Кәлишим хош, нијјәтим мүшкүлдү, ата!

Кор шејтан ариф иди. Алныны овуждуруб, бармагыны тохундурду кор көзүнә. Анлады Бәһимсагинин мәтләбини.

Бәһимсаги деди:

-Атеји-меһрибан! Бил вә акаһ ол! әрим Сүлејман нечә күндүр јухусузлуг хәстәлијинә тутулуб. Күлли Бабил логманлары, рәммалары дәрдинә әлач едә билмир. Одур ки, кәлдим устадымдан мәтләб диләјим.

Кор шејтан деди:

- Чинеји-чинәт, Бәһимсаги! Бил вә аках ол! Мүрүри, әјјамисәләфдән Гафкаһа этәкләриндә Ари-Арранда бәни-инсан мәхлугаты јуртдаш салыб. һамин сојда Угур Дәдә адлы бир пиранә бәни-инсан вар. О, сөјләр, југлар устадыдыр. Онун сәһрли сазы вар. Угур Дәдә сазыны дилләрдирәндә истәдији чанлыны ујудур, истәмәдијини ојатмыр. Бәри-бијабанда, јазы-јабанда онун сазынын најындан вәһши һејванлар ујујурлар. Гафкаһада мәскән салмыш әчиннәләр, чин-чуатлар, евринләр белә, онун сазынын сәһриндән һәмишәлик ујумушлар. Јазыда-јабанда ишләјәнләр, дүнјанын кәрдишини јоруб-јозанлар, јуртдашын пиранлары, агсаггаллары, агбирчәкләри Угур Дәдәни әзизләјир, ону сој-көкүн биличи бабасы адландырырлар. Угур Дәдәнин бујругу-чагрышы онлар үчүн ганундур.

Чинеји-чинәт, бил вә аках ол! Гафкаһа бәни-инсанлары тој-дүкүнү чох севирләр. Дирә тутмаг, күләш гурмаг, мејдан суламаг, ат чапмаг, вәһши турларын, бугаларын бојунуну бурмаг онларын чох севдији әјләнчәләрдир. Онлар тој-дүкүндә гахач јејәр, ширә ичәр, ајранла өзләрини дојурарлар. Гафкаһа бәни-инсанларынын тој-дүкүнү Угур Дәдәсиз кечмәз. Онлар Угур Дәдәни агырлар, көзләриндән ираг етмәзләр.

Еј, чинеји-чинәт! Әрин Сүлејманын дәрдинин дәвасы анчаг ондадыр. Кәрәк кедиб Гафкаһада Угур Дәдәни тапасан. Әринин дәрдинә ондан әлач диләјәсән.

Бәли, озанлар дилдә угурлу, көһлән јолда багарлы олар. Кор шејтанын мәсләһәт-мәшвәрәтини динләјән Бәһимсаги охујуб-үфүрдү. Кејди чинеји-чинәт донуну, олду јашыл јалов. Күнә бир мензил, теј-мәназил гырды јолун дамарыны. Даглар ашды, дәрәләр кечди. Чохлу јазы-јабаны, орманы, оба-ојмагы гојду архада. Күнүн бир күнү гаш гараланда олду пејдаһ Гафкаһада. Соруг-согулдан сонра тапды Угур Дәдәни. Багыр кәсди, илач диләди әринә.

Бәһимсагинин јалвар-јахасы Гафкаһа әһлинин үрејини јумшалтды. Башладылар Угур Дәдәдән тәвәггәјә.

Ону да дејек ки, Угур Дәдә һеч вахт јуртдашын тәвәггәсини јерә салмазды. Деди:

- Сој-көкүн тәвәггәси һаггына. Мән һазыр.

Бәли, о күн Гафкаһа бәни-инсанлары бир тој-дүкүн гурдулар, көз кәрәкди тамашасына.

Гафкаһа әһли Угур Дәдәни Бәһимсаги илә салдылар јола.

Угур Дәдә илә Бәһимсаги ширин-шәкәр сөзләрдән салдылар јола көрпү. Аз кетдиләр чох, чох кетдиләр аз, орасыны дејә билмәрик. Күнә бир мәнзил, теј-

мәназил гырдылар јолун дамарыны. Чатдылар һәзрәт Сүлејманын мәмләкәтинә.

Чинеји-чинәт Бәһимсагинин әмри илә Угур Дәдәни апардылар һәзрәт Сүлејманын јатагына. Угур Дәдә чыхарды чухасынын алтындан сазыны. Зил-бәм еләди. Башлады југлар үстә најламага. Угур Дәдәнин најы тутду һәзрәт Сүлејманын јуху дамарыны. О јатан гырх күн, гырх кечә кетди див јухусуна. Гырхынчы күн Угур Дәдә дәјишди сазын најыны. һәзрәт Сүлејман көзүнү ачды. әјләшди фил сүмүјүндән һазырлатдыгы тахтында. Вурду әлини-әлине. Әјан-әшрәфләри дурду әл-әл үстә һүзурунда. Деди:

-Логман һүзура кәлсин.

Угур Дәдәни кәтирдиләр һәзрәт Сүлејманын һүзуруна.

һәзрәт Сүлејман деди:

- Ач башы нимчә, ајагы чөмчәнин сиррини. Әкәр сирри хошунла ачмасан бојнун ворулачаг.

Угур Дәдә сазыны зил-бәм етди јум үстә. Башлады најламага. һамы башлады јухуламага. Нөвбә чатды һәзрәт Сүлејмана. Елә бу вахт Аллаһдан сәда кәлди:

- Ја Сүлејман! Нә үчүн инандын бәни-инсанын шејтан шәринә?

Ујумагда олан һәзрәт Сүлејман:

- Көрүм сәни Танры-Тааланын гәзәбинә тутуласан, бәни-инсан! Нә үчүн ујдун шејтан шәринә? – дејиб јумду көзләрини.

Бәли, дүнја ишини јоруб-јозанларын сөз-совуна көрә һәзрәт Сүлејман да беләчә алды Угур Дәдәдән пәјы-пучуна.

3. Teksti okaň. Azerbaýjan we türkmen dillerindäki umumylyklary we aýratynlyklary aýdyp beriş.

КАЗАН ХАНЫН ЕВИНИН ЈАГМАЛАНМАСЫНДАН

Хош елләрин бириндә,
Күнләрин бир күнүндә.
«Түлү кушун» севкиси,
«Бајындыр Хан» күјәкүсү
«Карачугун» капланы
Мешәләрин асланы

Хан Урузун атасы
Калмыш ијит архасы
Елин, шаны – шәвкәти
Калын Огуз дәвләти

«Конур атын» jəjəsi
Ərənlər sərкəрдəsi
«Улаш оглу Хан Казан»
Jəриндән дурмуш иди
Дохсан башлы бан евин,
Душарда курмуш иди.

Һер jанда ипəj – ипəj,
Халылыр салынмышды.
Сураһи дүзүлмүшдү,
Бадијə курулмушду.

Нечə-нечə хуб үзлү
Хуб үзлү – ала көзлү
Көзел – көjчек көрүклү
Сачы далда һөрүклү
Кабак сəһər, каш кечə
Дөшләр каба, бел инчə
Көксү кызыл дүjməли
Капкылары сүрмəли
Сəһəрин дан улдузу
Јанахлар, ал кырмызы
һаллы – хуjлу – дамахлы
Дили, баллы – кəjмахлы
Синəси коша нарлы
(Ким көрүб сərви барлы?)
Кечəнин jагмыш кары
Дуру сулардан ары
Дагын jоркун маралы
Дəли чəjран əдалы
Ширин дил, инчи дишли
Көзел кəһлик jеришли

Додагы пүһрə балы
Доста күл, jада чалы
Əллər хынадан əлван

Бахышы чанлар алан
Сəси «Давуд» нəгмəси
Нəфəси күл нəфəси

Вакарлы – јарашыклы
Бахт улдузу ышыклы
Јаз үзлү, күз нимәтли
Күл ијли, бар ләззәтли
Дадлы – дузлу, мәзәли
Азербайчан көзәли,
Мәј кәздирир ортада,
Дин – иман кедир бада.
Шанлы Огуз бәјләри
Әрәнләри - әрләри
Сыграк сүрүр – мәј ичир,
Күнләр шадлыкла кечир.

Улаш оглу Хан Казан
Хан Казан – аслан Казан
Ал шарабы кантарыр
Алача көзү кызарыр
Папак јенир кашына
Нәшә вурур башына,
Дизин сөвкәјир јерә,
Үзүн тутур бәјләрә:
- Үнүм – үнләјин бәјләр:
Сөзүм динләјин бәјләр:
Јата – јата јанымыз -
Јанчагымыз карыды.
Дура – дура белимиз –
Бохунумуз куруду.
Варун овлага варак,
Кејик јыгак, ов тутак,
Елимиз јесин – ичсин,
Күнлеримиз хош кечсин.

Елин каһраман оглу
«Сәлчук» оглу, хан оглу
Јенилмәз адлым сәрдар
Нәр күчлү «Дәли Дүндар»
Разилијин билдирир:
- Хан Казан маслаһатдыр!

Улу бәйләрин башы
Ханын ијит јолдашы
Узун кол, каплан кыјнак
Кара нәр «Кара Будак»,

Сәс верир дијәр јандан:
- Јахшыдыр агам Казан!

Ханлар буну дәјинчә
Башкалар сәс веринчә
«Ат агызлы Бәј Уруз»
Аг саккал әлдә копуз
Ики диз үсте чөкүр,
Дүшүнүр тәјбир төкүр:

- Дајун бојува курбан
Әл сахла бәјим Казан!
Сасы динли дүшманын,
Мәрзиндә отурурсан,
Ев – ешијин, обанын,
Үстә кими којурсан?

- Чылов јәһәр кашында,
Үч јүз ијит башында,
Оглум «Уруз» атлансын,
Обам үстә дајансын!
Дәјә - хан верди фәрман
Калхды кејинди хафтан.

.....

Б. К. Сәһәнд

4. Göçüriň. Azerbaýjan diliniň aýratynlyklaryny düşündiriň.

КОРОГЛУ ДАН

Уча – уча даг башында,
Јаз бир јана, гыш бир јана.
Титрәшир агзым ичиндә
Дил бир јана, диш бир јана.

Һәр нә олду, мәнә олду,
Гајнады пажманам долду,
Көрдүн ки, дүшман күч кәлди,
Гов бир јана, гаш бир јана.

Мәрд дајанар, намәрд гачар,
Мејдан кумбур-кумбурланы,
Дәлиләрим мејдан ачар,
Дүшман кумбур-кумбурланы,

Топ ачылар галасындан,
Һагт сахласын баласындан,
Короглунун нарасындан,
Һәр јан кумбур-кумбурланы.

Нә едәк, дәлиләр, едәк!
Дүшманын багрыны дидәк!
Хан Ејваза көмек едәк!
Дөрд бир јана, беш бир јана.

Короглунун јох әлачы,
Мисирдән кәлир херачы.
Чәкәндә мисри гылычы,
Леш бир јана, баш бир јана!

Гоч ијид быгын буранда,
Чәкиб јәј-охун гуранда,
Шешпәр галхана вуранда,
Галхан кумбур-кумбурланы,

5. Göçürin. Azerbaýjan diliniñ fonetik, leksik we grammatik aýratynlyklaryny aýdyp berin.

Азәрбајчан әдәбијјаты дејилдикдә бу өлкәдә әсрләрдән бәри јашајан халгын ана дили олан Азәри Түркчәсинин әдәбијјаты вә онун тарихи тәкамүлү әснасында вердији әсәрләри гәсд едирух. Бу дилин Азәрбајчандан башга Иранын диқәр јерләриндә күтлә вә дагыныг һалда јашајан халкларын да дили олдугуну билирик. Ирандан башга Түркијәнин Шәрг вилајәтләриндә вә Ырагда јашајан Түркләрин дә бу ләһчә илә данышдыглары мәлимдур. Бу сәјдыгымыз сәбәбләрдән өтүрү Азәрбајчан әдәбијјат тарихиндә бүтүн бу өлкәләрдә јашамыш вә әсәрларини Азәри Түркчәсијлә јазмыш шаир вә јазычылардан бәһс әдәчагух.

Мәсәла Фузули кими Ыраг Түркләринә мәнсуб Азәри шаирләриндән вәја Сиваслы Кады Бурханәддиндән Азәрбајчан шаирләри арасында бәһс вә тәдгиг әдәчагух. Демек өлкәдән чох дил мәсәләси мөвзубәһсдир. Нечә ки Азәрбајчанын Низами вә Хагани кими бөјүк шаирләри әсәрләрини Фарсча јаздыглары үчүн Фариси әдәбијјаты тарихиндә мүталиә едилирләр.

Азәри Түркчәсинин әдибијјат тарихини ики дөврәјә ајырмаг лазым: Биринчидөврә бу ләһчәнин зүһурундан габахкы дөврә јә`ни әски Түркчә вәја Түркийи гәдим дөврәдир. Икинчиси дә Азәри Түркчәси зүһур вә Азәрбајчанда халг дили олдугдан сонраки дөврә.

Чәвад һәј`әт

Edebiyatlar:

- Грамматика азербайджанского языка. Баку, 1971.
- Zeýnalow F. Türkölökiýanyn esaslary. Baku, 1981.
- Языки мира. Тюркские языки. Москва, 1997.

Gagauz dili

Türkmen, türk, azerbaýjan dilleri ýaly gagauz dili-de oguz asylyly dillere, ýagny türk dilleriň günorta-günbatar toparyna degişli edilýär. Olar Hazar (Gök deňiz) – Aral sebitlerinden irki orta asyrlarda Ýewropa sähralaryna baryp ýeten göktürkmenleriň nesilleri bolmaly.

Gagauzlar alty-ýedi ýüz ýyllap bulgarlar, rumynlar, soňra moldawanlar, ruslar, ukrainler bilen garyşyp-gatyşyp, hristianlygy-da kabul edipdirler. Soňky birki ýüz ýyllykda beýleki türk halklardan üzňelikde kowumdaş däl halklar bilen ýakyn gatnaşykda bolandyklaryna garamazdan, gagauz dilinde oguz dilleriniň köp aýratynlyklary saklanypdyr. Professor Ö.Gündogdyýew „Gagauzlar-gök oguzlardyr“ diýip ýazýar. Gagauzlaryň köp döp-dessurlarynyň türkmenleriňkä meňzeýändigini, olarda bora (möjege, gurma) hormat goýmak, Hederlez (Hydyr - Ylýas) günlerinde dünýäden ötenleri ýatlap, tokly öldürüp sadaka bermek, gurban ýarmasyny bişirmek, toýlarda göreş tutdurmak, hiňňildik uçmak ýaly türkmen döpleriniň saklanyp galandygyny belleýär. Olaryň dilleri türkmen diliniň gökleň şiwesine ýakyn.

Häzirki wagtda gagauzlaryň Moldowa respublikasynda Gagauz ýeri (paýtagty Komrat şäheri) atly awtonomiýasy bar. Öz dillerinde „Saba ýyldyzy“ žurnaly, „Apa soýuzy“, „Gagauz sesi“ gazetleri neşir edilýär. Moldowa respublikasynda Komrat uniwersiteti, Medeniýet müdirligi, Moldowa respublikasynyň Ylymlar akademiýasynda ýörite gagauzşynaslyk bölümi bar.

XX asyryň başlaryna çenli gagauz diliniň öz ýazuwy bolmandyr. 1968-nji ýylda gagauz diline mahsus harplar artdyrylyp, kril elipbiýine, 1996-njy ýylda bolsa latyn elipbiýine geçipdirler.

А а	Ă ă	Б б	В в	Г г	Д д	Е е	Ё ё
Ж ж	Ӗ ӗ	З з	И и	Й й	К к	Л л	М м
Н н	О о	Ӗ ӗ	П п	Р р	С с	Т т	У у
Ӧ ӧ	Ф ф	Х х	Ц ц	Ч ч	Ш ш	Щ щ	Ъ ъ
Ы ы	Ь ь	Э э	Ю ю	Я я			

1996-njy ýylda kabul edilen gagauz elipbiýi:

A a	Ă ă	B b	C c	Ç ç	D d	E e	Ê ê
F f	G g	Ğ ğ	H h	I ı	İ i	J j	K k
L l	M m	N n	O o	Ö ö	P p	R r	S s
Ş ş	T t	Ț ț	U u	Ü ü	V v	Y y	Z z

Gagauz diliniň fonetikasynnda 17 sany çekimli (a, aa, ы, ыы, o, oo, y, yy, ä, ää, e, ee, u, uu, ý, ýý, ö) we 21 sany çekimsiz (б, в, г, д, ж, ж , з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, к, н, ч, ш) fonema bar.

Çekimli seslerde inçe-ýogynlyk we dodak sazlaşygy berk saklanýar. Onda gadymy türki uzyn çekimlilerden başga kombinator uzyn çekimlilere-de duş gelinýär. Meselem: **aaz** (az), **aart** (art), **kaar** (gar), **ool** (ogul), **aaç** (agaç), **suwamaa** (suwamaga) . . .

Assimilýasiýa hadysasy häsiýetli, **l** sesi sonorly **m, n** sesleriniň yzyndan gelende mydama **onnyk** (onluk), **kumnar** (gumlar) sözlerindäki ýaly assimilleşýär.

Sözlük düzümindäki sözleriň aglabasy oguz sözleridir, bolgar, rumyn, rus, moldawan sözleri-de ep-esli orun tutýar. Onda pars, arap, grek sözleriniň sany onçakly köp däl.

Morfologiýasynnda oguz dilleriniň köp aýratynlyklaryna duş gelinýär.

Köplük kategoriýasy atlarda hem, işliklerde hem **-lar/ -ler, -nar/ -när** goşulmasy arkaly aňladylýar. Meselem: **kyzlar** (gyzlar), **ynsannar** (ynsanlar), **dereler** (derýalar), **günner** (günler), **bilerler, görmüşler, okudular** . . .

Değişlilik kategoriýasynyň aňladylyşy-da, düşüm goşulmalary-da, esasan, türkmen dilindäki ýaly.

Birlik

1. Бабам, койунум,
2. Бабан, койунун,
3. Бабасу, койуну,

Köplük

- бабамыз, койун(у)муз.
бабанын, койун(у)ныз.
бабалару, койуннару.

1. Иш, көпрү, досту.
2. Ишин, көпрүнүн, достунун.
3. Ише, көпрүйә, достуна.
4. Иши, көпрүйи, достуны.
5. Иштә, көпрүде, достунда.
6. Иштән, көпрүдән, достундан.

At çalyşmalary-da edil atlar ýaly üýtgeýärler.

1. Бән/бен, сән/сен, о, биз, сиз, оннар.
2. Беним, сенин, онун, бизим, сизин, оннарын.
3. Бана, сана, она, бизä, сизä, оннара.
4. Бени, сени, ону, бизи, сизи, оннары.
5. Бенде, сенде, онда, бизде, сизде, оннарда.
6. Бенден, сенден, ондан, бизден, сизден, оннардан.

Mukdar hem tertip sanlaryň aňladylyşy-da edil türkmen dilindäki ýaly: **бир, ики, üç, dört, беш, алты, йеди, секиз, догуз, он, йирми, отуз, кырк, елли, алтмыш, йетмиш, сексен, доксан, дördünjü, догузунжу . . .**

Işlikleriň häzirki zamany **алэрым, алэрсын, алэр, аларыз, алэрсыныз, алэрлар, верерим, верерсин, верер, верериз, верерсиниз, верерлер . . .** ýaly aňladylyar.

Habarlyk goşulmasy arkaly häzirki zamanyň aňladylyşy: **устайым, устайсын, устайдыр, устайыз, устайсыныз, устайдырлар.**

Işligiň nämälim geljek zamany: **аларым, аларсын, алар, аларыз, аларсыныз, аларлер, билäрим, билäрсин, билär, билäриз, билäрсиниз, билärлер; Mälim geljek zamany: алажам, алажан, алажэк, алажэз, алажэныз, алажэклар, бермейежэм, бермейежэн, бермейежэк, бермейежез, бермейежениз, бермейежеклер . . .** ýaly aňladylyar.

Işligiň öten zamany –**dy/ -di, -myş/ -miş** goşulmalary arkaly ýasalýar: **окудум, окудун, окуду, окудук, окудуныз, окудулар, гөрмүшүм, гөрмүшүн, гөрмүш, гөрмүшүк, гөрмүшүниз, гөрмүшлер.**

Öten zamanyň habarlyk goşulmasy arkaly aňladylyşy: **ишчийдим, ишчийдин, ишчийди, ишчийдик, ишчийдиниз, ишчийдилер.**

Gagauz diliniň sözlem gurluşynda, aýratynam sözlemde sözleriň geliş tertibinde rus diliniň täsiri duýulýar. Meselem: **Бир кере бу üç кардаш лафланмышлар гитмää дүннейа кысмет арамаа** (Bir gezek bu üç dogan dünýä ykbalyny gözlemäge gitmegi maslahatlaşdylar).

Бен диилем ушак. (Men çaga dälidirin).

AMALY SAPAKLAR ÜÇIN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR:

1. Gagauz dili türki dilleriň haýsy toparyna degişli?
2. Sözlemleri göçüriň we terjime ediň, dil aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

1. Капуга килит бурма.
Сен бизе гелип дурма.
Бени сана бермезлер,
(X)ич умут эдип дурма.
2. Айрылмаммыс недән олду?
Елден олду, дилдән олду.
3. Бир алма аттым гелинә.
Гелин алмыәр елине.
4. Ко, өлүрсем, өлейим,
Йар ўзўнў гөрейим.
5. Гележейсен, гежә гел,
Комщулармыс дуймасын.

3. Teksti okaň. Gagauz diliniň morfologik we sintaktik aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

Халкын айдын гүнү

Хербир миллетин өмүрүндә гелер вакыт, ачан айыры йашайан инсаннар, айлеләр, күйләр касабалар бирлешерләр. Бүүнкү гүнәдән дүннә йоктур гөрдүү бөлә бирлешмәк гагоуз халкында. Ени йол гетирди бизи дүшүнмеклерә, ки гагоуз халкы да бу дүннейдә вар инсан да о да вар насы кабул етсин кендисинә девлетлик – АВТОНОМИЯ.

Дорусуну ләәзым сөлемәә, ани чойу илктән бу иши инанмаарды, хем диил салт инанмасын ама аалеми да бу инанмалыклан улаштырарды. Геләрди, ани гагоулар истәмеерләр ки олсун оннарын да девлетли. Бундан каарә чок «йардым едәрдиләр» ердеки манкуртлар да.

Бүүнкү гүндә митингләр, топлушлар гечти хербир гагоуз күйлериндә, касабаларында. О митингләрдә, топлушларда инсаннар ўзә чыкарардылар бир – гагоуларә ләәзым автоном республикасы. Инсаннар аннадылар, ани оннар кедилери ләәзым олсуннар чорбажы йашайан топракта.

Чок чалыштылар митингләр хем топлушлар ичин «Гагауз халкы» адына акынтынын азалары. Бөлә бүүк, колоссал иш йапты оннар бир кысажык вакытта, да те гелди заман халкымыз топлансын сефтә съездына.

Бүүн Комратта, саат онбирдә чекедер ишлемәә «Гагауз халкы» акынтынын съезды. Бурэй делегат айырылды хер бир гагауз күйүндән хем касабасындан, май хер бир ердән нередә йашээрлар гагаузлар.

Бүүн сыра гелди ишлемизә енийжә бакып, демәә: «Ий йол сана, халкымызын създы! Ко сенин карарламакларын аслы чыксын!».

4. Goşgyny okañ, terjime ediñ, gaguz diliniñ fonetik aýratynlyklaryny düşündiriñ.

Сансын дүн гирдик йаза,
Ама те бирдән бирә
Августтан адымнадык
Йаамурлу сентәбирә.

Икинжи афта йаамур
Хеп йаайэр йаваш – йаваш,
Бищей калмады куру,
Гök тә йаш, топрак та йаш.

Арасыз йаамур чисеер,
Гүз йыкээр йапраклары.
Силинер ешил бойа,
Йапраклар калэр сары.

Петри

Чеботарь

Edebiyatlar:

- Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Москва, 1969
- Языки мира. Тюркские языки. Москва, 1997.

MAZMUNY

Sözbaşy	
„Türkologiýa giriş“ dersiniň öwrenýän meseleleri, maksady, ähmiýeti	
TÜRKOLOGIÝA YLMYNYŇ DÖREÝIŞ WE ÖSÜŞ TARYHY	
Orta asyr türkologlarynyň eserleri	
XVIII-XIX asyr rus we Ýewropa alymlarynyň türkologik eserleri	
Türkologiýa ylmynyň XX asyrdaky ýagdaýy	
Türkmen dil bilimi türkologiýanyň bir şahasy hökmünde	
TÜRKI DILLERINŇ ÖSÜŞ TARYHYNYNŇ DÖWÜRLERE BÖLÜNIŞI	
Altaý eýýamy	
Gun eýýamy	
Gadymy türki eýýam	
Orta türki eýýam	
Täze türki eýýam	
TÜRKI DILLERINŇ TOPARLARA BÖLÜNIŞI	
GÜNDOGAR TÜRKI DILLERI	
Tywa dili	
Hakas dili	
Ýakut dili	
Gyrgyz dili	
GÜNBATAR TÜRKI DILLERI	
1. Türki dilleriň garlyk topary	
Uýgur dili	
Özbek dili	
2. Türki dilleriň gypjak topary	
Gazak dili	
Tatar dili	
3. Türki dilleriň oguz-türkmen topary	
Türkmen dili	
Türk dili	
Azerbaýjan dili	
Gagauz dili	